

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΘΕΜΑ:

**ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΟ ΤΡΑΥΜΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ
ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΖΙΣΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΠΙΝΟΣΕΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της Βαρδουλάκη Αικατερίνας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Τριλίβα Σοφία

Ρέθυμνο 2016

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ.....	6
1.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ (1933-1945).....	6
1.2. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	12
1.3. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	16
1.4. ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΤΗΣ ΧΙΛΗΣ	27
2.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΙΝΟΣΕΤ (1973-1990)	27
2.2. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΕ ΑΤΟΜΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	32
2.3. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	36
2.4. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	43
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	48
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	50

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολωνία, Απρίλιος 2015, δύο Εβραίοι εισέρχονται στο μπλοκ με τη φωτογραφική έκθεση των κρατουμένων του στρατοπέδου συγκέντρωσης, Άουσβιτς. Κοιτάζουν μία προς μία τις φωτογραφίες των κρατουμένων των ετών 1940-1945. Κάτι αναζητούν. Ο ένας εκ των δύο, στρέφει το βλέμμα του σε ένα συγκεκριμένο κάδρο. Μένει ακίνητος. Ο φίλος του, τον κοιτάζει. «Τον βρήκες;», τον ρωτάει. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 2010, στην έρημο Atacama της Χιλής, μια μητέρα πραγματοποιεί πρωτοβουλιακά εκταφές αναζητώντας το εξαφανισμένο παιδί της από τα χρόνια της δικτατορίας του Πινοσέτ (Renate Sasche, Atacama Productions & Guzmán, 2010).

Οι παραπάνω καταστάσεις αντιπροσωπεύουν τις περιπτώσεις του Ολοκαυτώματος και της δικτατορίας του Πινοσέτ, οι οποίες αποτελούν μόνο λίγες από τις ιστορικές πληγές, που γέννησε η πολιτική βία του 20^{ου} αιώνα, και όπως προδίδουν εξακολουθούν να παραμένουν ανοιχτές ακόμα και τόσα χρόνια αργότερα. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.) (όπως αναφέρεται στους Sousa & Marshall, 2015) ασχολούμενος με τον όρο «πολιτική βία», κατέληξε να τον ορίζει ως μια προσπάθεια πραγματοποίησης πολιτικών στόχων, η οποία αρθρώνεται μέσα από χρήση οργανωμένης σωματικής βίας ή χειραγώγησης, η οποία δύναται να συμπεριλάβει, ακόμα, σκόπιμη στέρηση τροφής και καταπάτησης δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα, αδυναμία πρόσβασης σε τροφικούς, εκπαιδευτικούς, υγειονομικούς πόρους, και αφαίρεση του δικαιώματος της ελευθερίας του λόγου και του συνεταιρίζεσθαι. Πρόκειται για έναν όρο, όμως, όπου συχνά συμπεριλαμβάνει στο εσωτερικό του ακόμα και αγωνιστικές προς την αποικιοκρατία καταστάσεις ανεξαρτησίας ή λαϊκής επανάστασης. Στην παρούσα εργασία, ωστόσο θα εννοιολογηθεί η έννοια της «πολιτικής βίας» με τον συνήθως αντιληπτό τρόπο, δηλαδή ως εκδηλώσεις βίας και καταστολής, οι οποίες δύναται να προκύψουν μέσα από καταστάσεις πολέμου, ένοπλων συγκρούσεων, δικτατοριών και στρατιωτικών παρεμβάσεων, καθώς θα αναφερθούμε σε απολυταρχικά καθεστώτα (Sousa & Marshall, 2015)

Τα απολυταρχικά καθεστώτα και το φαινόμενο της πολιτικής βίας φαίνεται ότι έχουν απασχολήσει μεγάλο μέρος του επιστημονικού χώρου, και πιο συγκεκριμένα κυρίως τις επιστήμες της πολιτικής και της ιστοριογραφίας, οι οποίες έχουν μελετήσει και καταγράψει τις επιπτώσεις σε ατομικές, κοινοτικές και κυβερνητικές λειτουργίες. Οι αναλύσεις όμως αυτές φαίνεται να μην αναφέρονται ιδιαίτερα στο ψυχολογικό επίπεδο. Παρόλα αυτά, μόνο από τα παραδείγματα, που παρατέθηκαν στην αρχή του εισαγωγικού σημειώματος, μπορεί να γίνει κατανοητό ότι εκτός των άλλων επιπτώσεων της πολιτικής βίας, υπάρχουν και αυτές

που σχετίζονται με την ψυχική υγεία. Αλλά ποια είναι η σχέση της απολυταρχικής πολιτικής βίας με την ψυχική υγεία; Μέσα από ποιες πρακτικές πολιτικής βίας μπορούν να επέλθουν ψυχολογικές συνέπειες και ποιές είναι αυτές; Τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν και τις ερευνητικές ανησυχίες, γύρω από τις οποίες θα κινηθεί η παρούσα εργασία.

Προκειμένου να μελετηθούν αυτά τα ερωτήματα, πρέπει να δώσουμε κάποια στοιχεία αναφορικά με το τραύμα, καθότι και αποτελεί την επακόλουθη της πολιτικής βίας ψυχολογική έννοια που συναντάται κατά κύριο λόγο στο χώρο της ψυχικής υγείας και θα απασχολήσει και το παρόν κείμενο (Hamber, 2004· Shannon, Wieling, McCleary & Becher, 2014· Sousa & Marshall, 2015). Ο ορισμός του ψυχικού τραύματος από την αρχή της ιστορίας του μέχρι και σήμερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, έχει μεταβληθεί, διατηρώντας, όμως, ένα κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των παλαιότερων και σύγχρονων ορισμών του. Το κοινό αυτό χαρακτηριστικό περιστρέφεται γύρω από το γεγονός ότι πηγάζει από καταστάσεις που προκαλούν έντονο άγχος, απειλούν την ύπαρξη του ατόμου, αφήνοντας το με μη διαχειρίσιμες σε συναισθηματικό και ψυχολογικό επίπεδο πρακτικές (Reyes, Elhai & Ford, 2008). Η έννοια τόσο της απολυταρχικής πολιτικής βίας όσο και τα στοιχεία του τραύματος θα αποτελέσουν χρήσιμα εργαλεία μελέτης των ερευνητικών ερωτημάτων που απασχολούν την εν λόγω εργασία. Με τη βοήθεια αυτών, λοιπόν, θα μελετήσουμε τις δύο ιστορικές περιπτώσεις που έχουν ήδη αναφερθεί, αυτή του Ολοκαυτώματος των Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς και των επιβεβλημένων από το πινεσοτικό καθεστώς βασανιστηρίων στη Χιλή.

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή αυτών των δύο ιστορικών γεγονότων δεν αποτελεί στην καμία των περιπτώσεων συγκριτική απόπειρα, αντιθέτως, η επιλογή τους έγινε λόγω της μοναδικότητας τους ως περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, το Ολοκαύτωμα αποτελεί μια από τις πιο ωμές εκδηλώσεις απολυταρχικής πολιτικής βίας, βεληνεκούς ικανού να στιγματίσει τον 20^ο αιώνα με τον εγκληματικό της χαρακτήρα κατά της εβραϊκής κοινότητας και γενικότερα κατά της ανθρωπότητας. Από την άλλη, η περίπτωση της Χιλής αποτελεί μια από τις πιο σκληρές μεταπολεμικές δικτατορίες, στην οποία η πολιτική βία χρησιμοποιήθηκε με ποικίλες εκφράσεις σε μία ήδη ταξικά πολωμένη κοινωνία. Η υποκινούμενη από ιδεολογίες, συμφέροντα και κυριαρχικές τάσεις πολιτική κατά της δημοκρατίας σε Ευρώπη και Λατινική Αμερική κατέληξε να επηρεάζει ριζικά όχι μόνο την ιστορικότητα αλλά και τις ίδιες τις πληγείσες κοινωνίες και κοινότητες όσον αφορά το ψυχικό επίπεδο.

Η δομή που θα ακολουθήσει η παρούσα μελέτη ακολουθεί το διαχωρισμό των δύο παραπάνω περιπτώσεων σε δύο ξεχωριστά κεφάλαια. Το κάθε κεφάλαιο ξεκινάει με μια ιστορική πλαισίωση, η οποία κρίνεται όχι μόνο απαραίτητη για τον αναγνώστη, καθώς του γνωστοποιεί με ακρίβεια το περιεχόμενο της ιστορικής περιόδου, το οποίο θα μελετηθεί, αλλά επιπλέον δίνει έμφαση σε θέματα που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια του κάθε κεφαλαίου και τα οποία πρέπει να έχουν αναπτυχθεί σε ένα «κοινώς κατανοητό» έδαφος. Μετά την παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου, η δομή του έκαστου κεφαλαίου προχωράει σε μια τυπική διάκριση του τραύματος σε επίπεδα. Πιο συγκριμένα, το τραύμα και στις δύο περιπτώσεις μελετάται σε ατομικό, οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο. Ανάμεσα σε αυτά τα επίπεδα, θα πραγματοποιηθεί απόπειρα ανάδειξης του τραυματισμού που προκλήθηκε από την απολυταρχική πολιτική βία μέσα από την πλέον διαδεδομένη κλινική προσέγγιση του τραύματος, αλλά και μέσα από την πολιτισμική παράδοση, παρόλη τη μεταξύ τους διαφορετικότητα (Bistoën, 2016).

Αυτά τα επίπεδα τραυματισμού, πρέπει να τονίσουμε ότι, αποτελούν μια καθαρά τυπική και λειτουργική διάκριση και τίποτα παραπάνω, καθώς παρουσιάζουν μια σκληρή και απαραίτητη μεταξύ τους αλληλεξάρτηση, που αποτελεί και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να νοούνται. Η εν λόγω δομή στοχεύει σε μια ολική κατανόηση του επερχόμενου από την πολιτική βία τραύματος και μέσω αυτής, ευελπιστούμε, να μελετήσουμε τις συμπτωματικές εκδηλώσεις, τις οικογενειακές μεταβολές, τους μηχανισμούς μετάδοσης του ψυχικού τραύματος και το συλλογικό τραύμα που έχουν γεννηθεί μέσα ή λόγω των βίαιων απολυταρχικών πλαισίων μέσα από τις ιστορικές περιπτώσεις του Ολοκαυτώματος και της Χιλής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ

1.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ (1933-1945)

Από την ιστορία των μεσαιωνικών χρόνων και έπειτα αρχίζουν να εμφανίζονται όλο και περισσότερα αντισημιτικά στοιχεία στην Ευρώπη, τα οποία κορυφώνονται τον 20^ο αιώνα, μέσα από το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας που στρώνει το δρόμο για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων. Το 1933, το ναζιστικό κόμμα με αρχηγό τον Χίτλερ ανέρχεται στην εξουσία, καταστρώντας δημοφιλή την ιδέα της «Άριας» φυλής των Γερμανών, και προάγοντας ταυτόχρονα σκληρές αντισημιτικές λογικές. Η συχνά εύπορη οικονομική κατάσταση των Εβραίων, αλλά και η έντονη ενασχόληση τους με τα συνδικαλιστικά κινήματα μεταφράστηκαν από τη ναζιστική Γερμανία ως εβραϊκό πρόβλημα, το οποίο πρέπει να επιλυθεί, διαφορετικά η «κατώτερη φυλή», ως φορέας του μπολσεβικισμού, θα κατακτήσει τον κόσμο (Parker, 2004).

Ο αγώνας κατά του εβραϊκού κινδύνου δεν άργησε να εκφραστεί, καθότι αποτελούσε απειλή για την «καθαρότητα» της Άριας φυλής. Τον Απρίλιο του 1933 λήφθηκαν μια σειρά σκληρών αντι-εβραϊκών μέτρων, τα οποία προέβλεπαν τον κοινωνικό αποκλεισμό, τη στέρηση των δικαιωμάτων, την κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων, διώξεις των Εβραίων αλλά και καθαρές μορφές βίας (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο [ΚΙΣ], 2009· Rees, 2006). Πιο συγκεκριμένα, στην αρχή, τα αντισημιτικά μέτρα εκφράστηκαν μέσα από τον αποκλεισμό των Εβραίων από τις δημόσιες υπηρεσίες, τα πανεπιστήμια και τα σχολεία, την άσκηση νομικού ή ιατρικού επαγγέλματος, αλλά και από το δικαίωμα απόκτησης της γερμανικής υπηκοότητας (Parker, 2004). Επιπλέον, σε σύντομο χρονικό διάστημα πραγματοποιήθηκε δημόσιο κάψιμο επιστημονικών και λογοτεχνικών βιβλίων σε μεγάλο μέρος της Γερμανίας, με σκοπό την εξάλειψη επικίνδυνων και μολυσματικών ιδεών για τη γερμανική κουλτούρα (ΚΙΣ, 2009). Στο βωμό της διατήρησης της καθαρότητας της γερμανικής φυλής απαγορεύτηκε ακόμα και η σύναψη ερωτικών σχέσεων με μη Εβραίους, που αποτέλεσε κύριο τρόπο αποφυγής της «φυλετικής μόλυνσης» (Parker, 2004). Δύο χρόνια αργότερα, όμως, το 1935, τα μέτρα κατά της εβραϊκής κοινότητας απέκτησαν πιο εντατικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να αφαιρεθεί από τους Εβραίους οποιοδήποτε πολιτικό και κοινωνικό δικαίωμα (ΚΙΣ, 2009). Η εξελισσόμενη δραστηκότητα των μέτρων μέσα στα χρόνια αποσκοπούσε στον εξαναγκασμό των Εβραίων για μετανάστευση (Parker, 2004). Ωστόσο, η χρόνια προπαγάνδα κατά των Εβραίων οδήγησε στη ριζική μεταβολή των μέτρων το 1938 προσδίδοντας τους πλέον ξεκάθαρα επιθετικά και βίαια στοιχεία, τα οποία ξεσπάνε

τη «Νύχτα των Κρυστάλλων», όπου μέλη της ναζιστικής νεολαίας και των SS επιτίθενται σε εβραϊκά σπίτια και επιχειρήσεις, αφήνοντας μεγάλο αριθμό νεκρών, τραυματισμένων και φυλακισμένων (ΚΙΣ, 2009· Rees, 2006).

Το γεγονός ότι τα αντι-εβραϊκά μέτρα και οι διώξεις διακατέχονταν από κλιμακούμενο χαρακτήρα, δυσκολεύει σημαντικά τον προσδιορισμό της ακριβούς στιγμής, κατά την οποία λήφθηκε η απόφαση της εξολόθρευσης των Εβραίων, της λεγόμενης δηλαδή «Τελικής Λύσης» (Parker, 2004· Rees, 2006). Η «Τελική Λύση», θεωρήθηκε από το ναζιστικό καθεστώς ως ένας τρόπος, ικανός να διευθετήσει τον εβραϊκό κίνδυνο μέσα από την θανάτωση όλων των Εβραίων και την καταστροφή των οποιωνδήποτε συνδεδεμένων με την εβραϊκή κοινότητα τεκμηρίων (όπως κτίρια, συναγωγές) (ΚΙΣ, 2009), καθώς η αναγκαστική μετακίνηση τους, που ίσχυε μέχρι τότε, είχε πάψει να θεωρείται λύση του προβλήματος. Το πλάνο της «Τελικής Λύσης», με τα παντελώς οργανωμένα μέτρα και δράσεις του, βρήκαν κατάλληλο έδαφος εφαρμογής κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Parker, 2004).

Η εφαρμογή του, ίσως θα μπορούσαμε να πούμε, ότι εκκινεί το 1940 με την καταγραφή των εβραϊκών κοινοτήτων της Ευρώπης και τη λεηλασία τόσο των ιδρυμάτων, των επιχειρήσεων και των προσωπικών περιουσιών όσο και των συναγωγών, βιβλιοθηκών, τραπεζών, καταστημάτων, έργων Τέχνης, ιερών και λατρευτικών αντικειμένων αυτών. Το κίτρινο αστέρι του Δαβίδ, στη συνέχεια, μετατρέπεται σε χαρακτηριστικό γνώρισμα των ατόμων εβραϊκής καταγωγής, το οποίο πρέπει να συνοδεύει το πέτο όλων όσων διέμεναν σε χώρες, κατακτημένες από το Γ' Ράιχ. Το ίδιο Διάταγμα που επέβαλλε ως διακριτικό το αστέρι του Δαβίδ, τους αφαιρούσε, επιπλέον, το δικαίωμα μετακίνησης από τον τόπο διαμονής τους. Τα πρώτα χρόνια του πολέμου, εμφανίστηκαν, επίσης, διώξεις και συλλήψεις Εβραίων, ενώ η τοποθέτηση τους σε περιφραγμένες και περιφρουρημένες περιοχές, στα γκέτο, δεν άργησε να έρθει. Τα γκέτο, στην ουσία, λειτουργούσαν ως διακομιστικοί σταθμοί, οι οποίοι τους «φιλοξενούσαν» έως ότου να σταλούν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης (ΚΙΣ, 2009).

Επιπλέον, στα πλαίσια της «Τελικής Λύσης» εντάσσονταν οι μαζικές διώξεις και εκτελέσεις Εβραίων από οργανωμένα, για αυτόν το σκοπό, τάγματα («Τάγματα Εφόδου») και τις Ειδικές Υπηρεσίες Ασφάλειας των SS, που συχνά εξανάγκαζαν τα ίδια τα θύματα να σκάψουν το λάκκο «ταφής» τους (ΚΙΣ, 2009). Στην πρώτη φάση της «Τελικής Λύσης», η εκτέλεση Εβραίων πραγματοποιούνταν δια τυφεκισμού, γεγονός, όμως, που αποδείχθηκε προβληματικό, καθώς η άμεση επαφή του γερμανικού στρατού με τα θύματα, τους επηρέαζε

σε ψυχολογικό επίπεδο και επέφερε αντιδράσεις (Parker, 2004). Αυτό το γεγονός οδήγησε στην αναζήτηση νέων μεθόδων εξόντωσης των Εβραίων, που σηματοδοτούν και την αρχή της δεύτερης φάσης της «Τελικής Λύσης». Χαρακτηριστικό της φάσης αυτής αποτελούν οι μαζικές εκτελέσεις, οι οποίες επιτυγχάνονταν σε θαλάμους αερίων ή σε κινητές μονάδες εξόντωσης (π.χ. φορητά), έπειτα από χρήση σφαιριδίων στερεοποιημένου πρωσικού οξέος (υδροκυάνιο) ή μονοξειδίου του άνθρακα, που μετατρέπονταν σε θανατηφόρες αναθυμιάσεις (ΚΙΣ, 2009· Parker, 2004).

Ένα από τα μεγαλύτερα κεφάλαια της «Τελικής Λύσης», που όπως θα φανεί στη συνέχεια συνδέεται άμεσα με μαζικές εκτελέσεις Εβραίων μέσα από τη δημιουργία θαλάμων αερίων, είναι τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στρατόπεδα συγκέντρωσης υπήρχαν από το 1933, ενώ όσο περνούσε ο καιρός επεκτείνονταν τόσο αριθμητικά όσο και γεωγραφικά. Αρχικά, υπήρχαν τα στρατόπεδα πολιτικών κρατουμένων (Νταχάου, Μπούχενβαλντ, Ζάκσενχαουζεν) ενώ στη συνέχεια δημιουργήθηκαν στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας (Νορτχάουζεν, Μαουτχάουζεν, Νόιενγκαμ, Γκούσεν, Γρος Ρόζεν), στα οποία οι Εβραίοι μετατρέπονταν σε σκλάβοι που εργάζονταν για εργοστάσια όπλων, τούβλων, λατομείων. Τέτοιου τύπου στρατόπεδα υπήρχαν ακόμα και σε διάφορες κατακτημένες περιοχές του ναζιστικού καθεστώτος, όπως για παράδειγμα αυτά της Αλγερίας και του Μαρόκο, στα οποία οι Εβραίοι εργάζονταν κάτω από άθλιες συνθήκες για την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής που θα διέσχιζε τη Σαχάρα. Ωστόσο, η ριζοσπαστική ιδέα των θαλάμων αερίων δεν άργησε να φτάσει στις εν λόγω δομές και να τις μετατρέψει σε πεδία μαζικής εξόντωσης, με τα πιο γνωστά παραδείγματα αυτά των Άουσβιτς, Μπικενάου, Τρεμπλίνκα, Μπέλζεκ, Σόμπιμπορ, στα οποία, μάλιστα, αντικατέστησαν το μονοξείδιο του άνθρακα με το αέριο ZyklonB, καθώς θεωρήθηκε ότι είχε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα (ΚΙΣ, 2009). Οι θάλαμοι αερίων δημιουργούσαν ένα μεγάλο αριθμό πτωμάτων σε καθημερινή βάση, τα οποία αρχικά θάβονταν ομαδικά ή καίγονταν σε λάκκους. Το πρόβλημα αυτής της τακτικής δεν άργησε να φανεί καθώς η μυρωδιά της καμένης σάρκας και των μολυσματικών κινδύνων αυξήθηκαν ταχέως. Αυτό το πρόβλημα επιλύθηκε από το ναζιστικό καθεστώς με την κατασκευή κρεματορίων, στα οποία πραγματοποιούνταν η άμεση αποτέφρωση των πτωμάτων (ΚΙΣ, 2009· Rees, 2006).

Οι Εβραίοι, οι οποίοι στέλνονταν στους θαλάμους αερίων απευθείας, μετά την άφιξη τους στα στρατόπεδα, ήταν συνήθως όσοι δεν μπορούσαν να εργαστούν, δηλαδή ηλικιωμένοι, παιδιά, άρρωστοι. (Rees, 2006). Οι υπόλοιποι ακολουθούσαν την απολύτως οργανωμένη λειτουργία των στρατοπέδων, η οποία, αρχικά, επέβαλλε την αντικατάσταση του

προσωπικού ονόματος του καθενός με έναν ανεξίτηλο αριθμό που αποτυπωνόταν στο βραχίονα, το ξύρισμα του κεφαλιού και τη συγκεκριμένη στολή που συνοδευόταν πάντα με το κίτρινο αστέρι του Δαβίδ. Η διαμονή τους συνέβαινε μέσα σε άθλιες συνθήκες τόσο στέγασης (παραγκόσπιτα από πέτρα ή ξύλο) όσο και σίτισης, ενώ αντιμετωπίζονταν ως απολύτως εργαλειοποιημένα όντα, τα οποία εξαναγκάζονταν να παράξουν εργασία κάτω από άθλιες υλικές και ψυχολογικές συνθήκες. Όταν κάποιος αδυνατούσε για οποιοδήποτε λόγο να εργαστεί στελνόταν χωρίς σκέψη στους μηχανισμούς αφανισμού. Η εργαλειοποίηση, όμως, του ανθρώπου, εκείνη την περίοδο, διακρίνεται σε μεγάλο βαθμό και από την λογική των ναζί, οι οποίοι δεν επέτρεπαν να μείνει τίποτα ανεκμετάλλευτο. Βάσει αυτής, λοιπόν, προέβαιναν σε εκμετάλλευση των χρυσών δοντιών των νεκρών, των κοσμημάτων, των σκελετών των γυαλιών και άλλων μεταλλικών αντικειμένων των κρατούμενων, λιώνοντας τα, ενώ χρησιμοποιούσαν τα μαλλιά των ξυρισμένων κεφαλιών για κατασκευή ρουχισμού. Μια από τις πιο σοκαριστικές τακτικές της λογικής αυτής ήταν η μετατροπή της στάχτης από την ανθρώπινη σάρκα σε λίπασμα και πρώτη ύλη για κατασκευή σαπουνιού (ΚΙΣ, 2009· Rees, 2006).

Ανάμεσα όμως στα καταπατημένα δικαιώματα των Εβραίων την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κατατάσσεται και η αντιμετώπιση τους από την «ιατρική κοινότητα» των στρατοπέδων, η οποία ίσως μπορούμε να πούμε ότι συμπυκνώνεται στα λόγια του γιατρού Fritz Klein, ο οποίος αναφέρει πως «Από σεβασμό προς την ανθρώπινη ζωή, θα αφαιρούσα μια επικίνδυνη σκωληκοειδίτιδα από ένα σώμα που ασθενεί. Οι Εβραίοι είναι η επικίνδυνη σκωληκοειδίτιδα στο σώμα της ανθρωπότητας» (όπως αναφέρεται στον Rees, 2006, σελ. 205). Τον πρώτο καιρό, λοιπόν, της λειτουργίας των στρατοπέδων εξόντωσης, οι γιατροί αποτελούσαν τους φυσικούς αυτουργούς των δολοφονιών, ενώ στην πορεία ο ρόλος τους περιορίστηκε στο πειραματικό πεδίο. Οι Εβραίοι, φυσικά, έπαιζαν ρόλο σε αυτή την τελευταία διαδικασία, καθώς χρησιμοποιούνταν ως πειραματόζωα επικίνδυνων ιατρικών πρακτικών (Rees, 2006). Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν πειράματα στείρωσης σε γυναίκες με τη βοήθεια χημικών ουσιών (Rees, 2006), ευνουχισμού σε άντρες (ΚΙΣ, 2009) αλλά και πειραματισμού με δηλητηριώδεις ουσίες επιδερμικά. Επιπλέον, πειραματικές έρευνες έγιναν σε δίδυμα αδέρφια, ακόμα και πολύ νεαρής ηλικίας. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι οι Εβραίοι - πειραματόζωα για το ναζιστικό καθεστώς αποτελούσαν αντικείμενα, τα οποία εκτός των άλλων μπορούσαν να πουληθούν (ΚΙΣ, 2009· Rees, 2006). Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν ορισμένες ομάδες κρατούμενων του Άουσβιτς, που πωλήθηκαν στην φαρμακευτική εταιρία Bayer, των οποίων η τύχη προκύπτει από το

παρακάτω απόσπασμα του εγγράφου επικοινωνίας της εταιρίας με το στρατόπεδο: «Η μεταφορά των 150 γυναικών ολοκληρώθηκε με επιτυχία. Ωστόσο δεν μπορέσαμε να καταλήξουμε σε τελικά αποτελέσματα επειδή οι γυναίκες πέθαναν κατά τη διάρκεια των πειραμάτων. Θα θέλαμε να σας ζητήσουμε να μας στείλετε ακόμα μια ομάδα 150 γυναικών στην ίδια τιμή» (όπως αναφέρεται στον Rees, 2006, σελ. 208).

Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης λειτούργησαν μέχρι τις τελευταίες μέρες του Νοεμβρίου το 1944. Η εκκένωση και καταστροφή τους πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον ίδιο το γερμανικό στρατό, επιθυμώντας να σβήσουν οποιαδήποτε απόδειξη του εγκλήματος αυτού, ώστε να μην πέσουν στα χέρια των επερχόμενων συμμαχικών στρατευμάτων. Όπως και να χει, ο αριθμός των Εβραίων που σκοτώθηκαν σε αυτήν την ιστορική στιγμή αγγίζει τα έξι εκατομμύρια, ένα νούμερο, μέσα στο οποίο δεν συμπεριλαμβάνονται οι διωγμοί και οι εκτελέσεις ανθρώπων με διανοητικά προβλήματα, ανάπηρων, ομοφυλόφιλων, Ρομά και πολιτικών αντιφρονούντων. Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, η εφαρμογή της «Τελικής Λύσης» με το φασιστικό της πνεύμα, σκόρπισε πόνο και θάνατο. Τα σκληρά αυτά γεγονότα, που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, συμπυκνώνονται στην έννοια του Ολοκαυτώματος, η οποία στην ουσία αντιπροσωπεύει την οργανωμένη και κρατικά υποκινούμενη μαζική εξόντωση των Εβραίων. Το Ολοκαύτωμα, με όλη τη θλιβερότητα του που το ακολουθεί, στιγμάτισε τον 20^ο αιώνα, αποτελώντας το μεγαλύτερο έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, που είχε γνωρίσει ο σύγχρονος κόσμος (ΚΙΣ, 2009). Αυτό γίνεται εμφανές και από το γεγονός, ότι οι πρακτικές αυτές γέννησαν και μία νέα έννοια, αυτή της γενοκτονίας, ώστε να περιγραφεί η έκταση της δίωξης της εθνοτικής αυτής ομάδας (United States Holocaust Memorial Museum, n.d.)

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να τονίσω, ότι ένα τέτοιο έγκλημα όχι μόνο δεν μπορεί να αποτυπωθεί με ακρίβεια, αλλά ούτε καν να σκιαγραφηθεί απατηλά, σε όλα τα επίπεδα του μέσα από την παραπάνω σύντομη και στεγνή ιστορική πλαισίωση. Ο σωματικός και ψυχικός πόνος, τα βασανιστήρια, η ανησυχία, η εξαθλίωση, ο εξευτελισμός, η σκλαβιά, η αντικειμενοποίηση και η εργαλειοποίηση του ανθρώπινου όντος, δεν μπορούν να περιγραφούν μέσα από τη συγκεκριμένη ιστορική αφήγηση. Για αυτό το λόγο, όμως, κρίνεται απαραίτητη η παραπομπή ορισμένων ενδεικτικών αποσπασμάτων επιζώντων του Ολοκαυτώματος, τα οποία δύνανται να συμβάλλουν στην ελάχιστη σύλληψη και κατανόηση της σκληρότητας των γεγονότων, που βίωσαν οι Εβραίοι την περίοδο της επικράτησης του ναζιστικού καθεστώτος, τόσο στο γερμανικό χώρο, όσο και στα κατεκτημένα ευρωπαϊκά εδάφη.

Έτσι λοιπόν, μέσα από τις αφηγήσεις των Jo Nisenman όπως αναφέρεται στον Rees, (2006) και Σαμουηλίδη (2004) μπορούμε να δούμε την αποκρυστάλλωση ορισμένων πτυχών της ζωής στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως για παράδειγμα η επιλογή εκτέλεσης, η συμπεριφορά των στρατιωτικών προς τους κρατούμενους και οι συνθήκες ζωής. Πιο συγκεκριμένα, ο Jo Nisenman μαρτυρεί, ότι «Μας ανάγκασαν να κατέβουμε από το τρένο χτυπώντας μας με ραβδιά [...] Άφησα την αδερφή μου εκεί [...] Κοίταξα τα μικρά παιδιά, μερικά ήταν πολύ γλυκά. Τα εξόντωσαν. Ήταν απάνθρωπο» (όπως αναφέρεται στον Rees, 2006, σελ. 152), ενώ ο Σαμουηλίδης (2004, σελ. 58) αναφέρει, ότι «τη νύχτα μας κλείνανε στις παράγκες και δε μας επέτρεπαν να βγαίνουμε έξω για την ανάγκη μας. Έτσι αναγκαζόμασταν να κατουράμε μέσα στις караβάνες μας και το πρωί, αφού τις ξεπλέναμε πρόχειρα [...], να τις χρησιμοποιούμε για να παίρνουμε πάλι το λιγοστό ρόφημα μας». Από την άλλη, η Silivia Veselá, επιβεβαιώνει την παραπάνω ιδέα των άθλιων συνθηκών, μιλώντας για ταις επιπτώσεις των πειραμάτων: «Η επίδραση της έντασης των ακτινογραφιών στο λεπτό έντερο ελέγχονταν πάνω τους [...] Οι γυναίκες ξερνούσαν συνέχεια. Γι' αυτούς δεν ήμασταν άνθρωποι. Ήμασταν ζώα [...] Ήμασταν απλώς αριθμοί και πειραματόζωα» (όπως αναφέρεται στον Rees, 2006, σελ. 207). Τέλος, η αφήγηση του Μόρρις Βενέτσια αποπειράται να αποκρυσταλλώσει το επερχόμενο σοκ από τους μηχανισμούς αφανισμού, σημειώνοντας, ότι «Ήταν σαν φωνές από κατακόμβες. Ακόμα τις ακούω στο μυαλό μου [...] Όταν άνοιγαν την πόρτα έβλεπα τους ανθρώπους που πριν μισή ώρα είχαν μπει στο θάλαμο αερίων, τους έβλεπα να στέκονται όρθιοι. Κάποιοι είχαν γίνει μαύροι και μπλε από το αέριο. Ήταν όλοι νεκροί. Αν κλείσω τα μάτια μου, το μόνο που βλέπω είναι γυναίκες να στέκονται όρθιες με τα παιδιά στην αγκαλιά τους» (όπως αναφέρεται στον Rees, 2006, σελ. 258).

Τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος, όμως, ήταν τόσο σκληρά, που είχαν σημαδέψει τους καταδιωγμένους από το ναζιστικό καθεστώς ανθρώπους, πάρα τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου το 1945. Η σκληρότητα αυτού του εγκλήματος, με τα εκτός ορίων σχέδια, μέτρα, τακτικές και την κυριολεκτικά μαζική εξόντωση των Εβραίων ως υπέρτατο στόχο, φαίνεται να σκόρπισε ένα τεράστιο ψυχολογικό και συναισθηματικό φορτίο στην εβραϊκή κοινότητα. Πέρα, λοιπόν, από την ιστορική μελέτη του Ολοκαυτώματος, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις συνέπειες του στην ψυχική υγεία των εβραϊκής καταγωγής ατόμων, και κυρίως στον ψυχικό τραυματισμό τους, ο οποίος, ακόμα και 70 χρόνια μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, φαίνεται ότι εξακολουθεί να βασανίζει τους ίδιους τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζει ακόμα και τις οικογένειες τους, και σε ένα μάκρο επίπεδο την ίδια την εβραϊκή κοινωνία (Κόκκινος, 2015).

1.2. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Όπως περιγράφηκε και νωρίτερα, το Ολοκαύτωμα αποτελεί ένα από τα πιο βάρβαρα και σκληρά παραδείγματα ψυχικού τραυματισμού στην ανθρώπινη ιστορία. Μετά την απελευθέρωση των Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς, η έρευνα επικεντρώθηκε σε μεγάλο βαθμό στους επιζώντες του Ολοκαυτώματος, ενώ γράφτηκαν πολλά για τις μακροχρόνιες ψυχολογικές επιπτώσεις του τραυματικού αυτού γεγονότος (Kahana, Kahana, Lee, Bhatta & Wolf, 2015). Κάποιοι από αυτούς φάνηκε να ζουν μια «φυσιολογική ζωή», χωρίς εκδηλώσεις σοβαρών ψυχολογικών προβλημάτων, ενώ άλλοι βασανίζονταν σημαντικά από αυτά (Kahane-Nissenbaum, 2011). Πολλοί επιζώντες εμφάνισαν ψυχολογικά προβλήματα ενώ έδειχναν να ζουν μια «φυσιολογική ζωή», τουλάχιστον σε ένα επιφανειακό επίπεδο, κουβαλώντας ένα τραυματικό φορτίο στο εσωτερικό τους, που εκδηλωνόταν κάθε φορά μέσα από διαφορετικές καταστάσεις, χρονικές περιόδους και συμπτώματα (Kellermann, 2001). Η εκδήλωση και η σοβαρότητα του ψυχικού τραύματος που προκάλεσε το Ολοκαύτωμα φαίνεται να εξαρτιόταν από παράγοντες όπως η διάρκεια, το είδος, η σοβαρότητα της έκθεσης, η ύπαρξη των γονιών και η ηλικία αποχωρισμού από αυτούς (Cohen, Dekel, Solomon & Lavie, 2003· Prot, 2010), η ηλικία έκθεσης στο Ολοκαύτωμα (Brodaty, Joffe, Luscombe & Thompson, 2004· Prot, 2010), το φύλο, και οι προπολεμικές εμπειρίες (Prot, 2010).

Ένα σημαντικό μέρος των επιζώντων από το Ολοκαύτωμα κατάφερε να ξεπεράσει τις ψυχολογικές επιπτώσεις που δημιούργησε το τραυματικό βίωμα του Ολοκαυτώματος, ενώ υπάρχουν επιζώντες που βασανίζονται ακόμα και σήμερα από σοβαρές και εξουθενωτικές ψυχολογικές ενοχλήσεις (Cohen et al., 2003· Kellermann, 2001). Σε πολλές περιπτώσεις, οι ψυχολογικές επιπτώσεις του τραυματικού γεγονότος του Ολοκαυτώματος εντάσσονται μέσα στην ομπρέλα της έννοιας της Μετατραυματικής Διαταραχής (Post-traumatic Stress Disorder ή αλλιώς PTSD) (Cohen et al., 2003· Kahane-Nissenbaum, 2011· Kellermann, 2001· Kuch & Cox, 1992· Prot, 2010· Van Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg & Sagi-Schwartz, 2003). Σύμφωνα με το DSM-IV (όπως αναφέρεται στους Van Ijzendoorn et al., 2003) το PTSD ορίζεται ως την επίμονη αναβίωση του τραυματικού γεγονότος, την επίμονη αποφυγή ερεθισμάτων που σχετίζονται με αυτό ή παράλυση ανταπόκρισης, αλλά και έντονα συμπτώματα αυξημένης διέγερσης, των οποίων η διάρκεια είναι χρόνια και η παρουσία τους προκαλεί δυσκολίες στην κοινωνική, επαγγελματική ή άλλη λειτουργικότητα.

Ο Kellermann (2001) παρατήρησε ότι επιζώντες από το Ολοκαύτωμα βίωναν μια σειρά ψυχολογικών επιπτώσεων που σχετίζονταν εμφανώς με την τραυματική εμπειρία των

ναζί. Πιο συγκεκριμένα, οι πιο συνήθεις καταστάσεις που βασάνιζαν τους επιζώντες ήταν μαζική καταστολή, παράλυση αντίδρασης, αμνησία, αλεξιθυμία, ενοχλητικές μνήμες, ανηδονία, αυτοκτονικές ιδέες, χρόνια κατάσταση θρήνου, χρόνια κατάθλιψη, ενοχές, διαταραχές στον ύπνο, εφιάλτες, δυσκολία ρύθμισης θυμού και διαχείρισης διαπροσωπικών σχέσεων, υπερβολικές ανησυχίες, άγχος, φόβο για νέες διώξεις, καχυποψία, παράνοια, απομόνωση από την κοινότητα, μοναχικότητα, έλλειψη εμπιστοσύνης, αυξημένο άγχος σε δύσκολες καταστάσεις. Η τραυματική εμπειρία του Ολοκαυτώματος φαίνεται να επηρέαζε ορισμένες φορές και γνωστικές διαδικασίες, καθώς παρατηρήθηκε ότι επιζώντες αντιμετώπιζαν δυσκολίες συγκέντρωσης και ανάκλησης, αλλά και συμπεριφορικές όσον αφορά την ικανότητα προσαρμογής (Kellermann, 2001· Levine, 2001). Η Levine (2001) όμως, ανάμεσα στις ψυχολογικές επιπτώσεις του τραύματος, εντόπισε ότι υπήρχαν επιζώντες που υπέφεραν, εκτός των άλλων, και από σύνδρομα πόνου και μυϊκής έντασης, ψυχοσωματικά συμπτώματα, παραισθήσεις και περιστασιακές αλλαγές προσωπικότητας, αλλά και από καρδιαγγειακά προβλήματα, όπως αναφέρουν οι King, Capeliez, Carmel, Bachner & O'Rourke (2015).

Το αυξημένο άγχος που διακατείχε τους επιζώντες, ίσως μπορεί να γίνει αντιληπτό από τον πανικό που προκαλούνταν στους επιζώντες από ερεθίσματα που σχετίζονταν με οποιοδήποτε τρόπο με το Ολοκαύτωμα. Ο πανικός αυτός μπορούσε να πυροδοτηθεί από ερεθίσματα όπως για παράδειγμα υπερσυνωστισμένα τραίνα, στάσεις τραίνου, κλινικές εξετάσεις, στολές, συρματοπλέγματα και περιφράξεις, τη μουσική του Wagner, τη γερμανική γλώσσα κ.ά. (Kellermann, 2001). Ανάλογα ερεθίσματα ήταν δυνατόν να πυροδοτήσουν ακόμα και flashbacks των τραυματικών εμπειριών (Levine, 2001). Ωστόσο, εκτός από τα ερεθίσματα που προκαλούσαν μια συναισθηματική φόρτιση σε έναν επιζώντα λόγω της απειλητικής του ταύτισης με την κατάσταση του Ολοκαυτώματος, ακόμα και ευχάριστα γεγονότα, όπως η γιορτή των Εβραίων και οικογενειακές γιορτές, μπορούσαν να λειτουργήσουν ως έδαφος ανάπτυξης λύπης και θλίψης, καθώς θύμιζαν την απουσία των αγαπημένων (Kellermann, 2001).

Επίσης, οι ηλικιωμένοι επιζώντες φαίνεται ότι διέτρεχαν και διατρέχουν μεγαλύτερη επικινδυνότητα ψυχολογικής νοσηρότητας για PTSD (Brodaty et al., 2004). Οι μνήμες για το Ολοκαύτωμα αποκτούν ένα πιο έντονο και τακτικό χαρακτήρα στην τρίτη ηλικία των επιζώντων. Ένα τέτοιο γεγονός μπορεί να κατανοηθεί από την ταύτιση της τρίτης ηλικίας και της μη αρτημέλειας των Εβραίων, που επικρατούσε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, με το θάνατο. Με αυτόν τον τρόπο οι επιζώντες δύναται να βιώσουν πανικό, άγχος, φόβο για τη ζωή τους και αβοηθησία, τα οποία είναι ικανά να προκαλέουν μέχρι και ψυχωτικές

ψευδαισθήσεις υπόστασης σε στρατόπεδο συγκέντρωσης (Levine, 2001). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Prot (2010) βρήκε ότι τα άτομα που επέζησαν κρυβόμενα κατά τη διάρκεια του Ναζιστικού καθεστώτος εκδηλώνουν κυρίως συμπτώματα όπως αποφυγή, και υπερδιέγερση (Prot, 2010), ενώ τα άτομα που βρέθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι πιο πιθανόν να αναβιώσουν το τραυματικό γεγονός (Kuch & Cox, 1992· Prot, 2010). Μια μικρή διαφορά παρουσιάστηκε ακόμα μεταξύ των δύο φύλων, με τους άνδρες - επιζώντες να εκδηλώνουν πιο συχνά αναβίωση του τραύματος, ενώ οι γυναίκες - επιζούσες αποφυγή ή παράλυση αντίδρασης (Prot, 2010).

Η τραυματική εμπειρία όπως γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό μπορεί να εκδηλώνεται μέσα από τις παραπάνω αντιδράσεις των επιζώντων του Ολοκαυτώματος αλλά ορισμένες φορές ίσως εγκλωβίζεται στο λόγο. Πρόκειται για μια ψυχολογική επίπτωση του τραύματος που ονομάζεται αλεξιθυμία (Kahane-Nissenbaum, 2011· Kellermann, 2001). Οι αλεξιθυμικοί, εκτός της δυσκολίας έκφρασης της τραυματικής εμπειρίας και των συναισθημάτων τους με λόγια, φαίνεται ότι χαρακτηρίζονται και από μειωμένη ικανότητα αναγνώρισης, και βιώματος συναισθημάτων, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει τους επιζώντες σε έκφραση του τραυματικού τους βάρους με άλλους τρόπους, όπως για παράδειγμα μέσω σωματοποίησης και εξαρτήσεων (Kahane-Nissenbaum, 2011· Yehuda, Steines, Kahana, Binder-Brynes, Southwick, Zelman, et al., 1997).

Η καταπίεση του τραυματικού γεγονότος φαίνεται να λειτουργεί ως άμυνα προστασίας του εαυτού από το ίδιο το γεγονός, τις μνήμες, τον πόνο και τα συναισθήματα που συνδέονται με αυτό. Πρόκειται όμως για μια καταπίεση που, σταδιακά ή ξαφνικά, ξέσπασε και άφησε στους επιζώντες του Ολοκαυτώματος ένα μίγμα ενοχικής επιβίωσης και καταπιεσμένης επιθετικότητας (Kellermann, 2001). Σε αυτό το σημείο αξίζουν να παρουσιαστούν το *σύνδρομο του στρατοπέδου συγκέντρωσης* και το *σύνδρομο του επιζώντα*. Επιζώντες του Ολοκαυτώματος, σύμφωνα με τους Schneider (1975) και Wiseman, Metsi & Barber (2006), βίωναν ενοχικά αισθήματα για την επιβίωση και συνέχιση της ζωής τους, την στιγμή που συγγενικά πρόσωπα αλλά και πρόσωπα που είχαν συμβουλευτεί μέσα στα στρατόπεδα είχαν σκοτωθεί. Οι επιζώντες με σύνδρομο του στρατοπέδου συγκέντρωσης, εμφάνισαν μια σειρά συμπτωμάτων (έλλειψη πρωτοβουλίας, υπερβολικά νευρικοί, ευκολοσυγκίνητοι) που σχετιζόταν με εμπειρίες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, αλλά η βάση τους εντοπιζόταν σε συναισθήματα φόβου και ενοχής. Το σύνδρομο του στρατοπέδου συγκέντρωσης φάνηκε να εκδηλώνεται πολύ περισσότερο και πολύ πιο έντονα σε επιζώντες, οι οποίοι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εξακολουθούσαν να μένουν στη Γερμανία (Schneider, 1975). Ενώ ακόμα, ως απόρροια του τραύματος των επιζώντων παρουσιάζεται το

σύνδρομο του επιζώντα, το οποίο συμπεριλαμβάνει κάποιου είδους αλλαγές στην ποιότητα της συναισθηματικής ζωής του επιζώντα, στις διαπροσωπικές σχέσεις του, και κυρίως στο οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο θα αναλυθεί εκτενέστερα στο επόμενο υποκεφάλαιο (Kahane-Nissenbaum, 2011· Levine, 2001).

Φαίνεται, επομένως, ότι εκτός από τα κλινικά συμπτώματα του PTSD υπάρχουν και άλλες ψυχολογικές επιπτώσεις λόγω του τραύματος, μία από τις οποίες παρουσιάζεται στην έρευνα των Cohen et al. (2003) που μελέτησαν το πώς το τραυματικό γεγονός του Ολοκαυτώματος επηρέασε τις διαπροσωπικές σχέσεις επιζώντων που ήταν παιδιά κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Πιο συγκεκριμένα, δόθηκε έμφαση στην δυσκολία δημιουργίας και διατήρησης στενών σχέσεων, η οποία φαίνεται να οφείλεται στον πρόωρο και τραυματικό αποχωρισμό από τους γονείς, στη στέρηση συναισθηματικής τροφής, σταθερότητας και ασφάλειας. Οι προαναφερθείσες συνθήκες σε συνδυασμό με τις φρικαλεότητες της περιόδου του Ολοκαυτώματος κλόνισαν την αίσθηση του εαυτού, την ικανότητα εμπιστοσύνης, και συνεπώς τη δόμηση στενών σχέσεων. Ακόμα, αξίζει να αναφερθεί ότι επιζώντες που βίωσαν την παιδική τους ηλικία κατά το Ολοκαύτωμα, παρουσίασαν υψηλότερο ρίσκο ανάπτυξης PTSD (Brodaty et al., 2004· Cohen et al., 2003), και σοβαρότητας των συμπτωμάτων (Brodaty et al., 2004· Prot, 2010), όπως κατάθλιψη, ενοχικά και αγχώδη συναισθήματα, ψυχοσωματικές εκδηλώσεις, διαταραχές ύπνου και γνωστικές και μνημονικές ελλείψεις (Cohen et al., 2003).

Εκτός από τη δυσκολία δημιουργίας και διατήρησης στενών σχέσεων, μελετήθηκε και η διάσχιση σε επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Για την ακρίβεια, οι Van der Kolk & Van der Hart (σύμφωνα με την Kahane-Nissenbaum, 2011) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το ψυχικό τραύμα μπορεί να οδηγήσει σε διάσχιση, το οποίο ορίζεται ως μια σταδιακή ή ξαφνική διαταραχή σε λειτουργίες όπως η συνείδηση, η μνήμη, η ταυτότητα ή η αντίληψη. Οι Peskin & Auerhahn (2000) περιγράφουν το φαινόμενο της διάσχισης των επιζώντων του Ολοκαυτώματος ως μια ρήξη που βιώνει το άτομο μεταξύ του *προηγούμενου* και του *μετά* του Ολοκαυτώματος εαυτού του. Στην ουσία ο επιζών βρίσκεται μεταξύ δύο κόσμων, με τον πρώτο να συμπεριλαμβάνει την προ-του-τραύματος-ζωή και την τραυματική εμπειρία του Ολοκαυτώματος, ενώ ο δεύτερος την μετά της τραυματικής εμπειρίας ζωή. Χαρακτηριστικό της διάσχισης είναι ότι οι επιζώντες έχουν μόνο μια γενική αίσθηση της προ-πολεμικής ζωής τους, η οποία συνήθως είναι ωραιοποιημένη, εξιδανικευμένη, και παρουσιάζουν δυσκολία ανάκλησης λεπτομερειών της, ενώ όσον αφορά την εμπειρία του Ολοκαυτώματος συνήθως γίνεται αντιληπτή ως μη πραγματική (Peskin & Auerhahn, 2000).

Η τελευταία αυτή αντίδραση, ίσως μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή μέσα από τα λόγια ενός επιζώντα, όπως αναφέρεται στην έρευνα των Auerbach, Mirvis, Stern και Schwartz (2009, σελ 5) «*Νιώθω ότι αυτός που ήταν στα στρατόπεδα δεν ήμουν εγώ*». Ωστόσο αυτός ο τελευταίος κόσμος χαρακτηρίζεται από έλλειψη πραγματικότητας και από έλλειψη φυσιολογικότητας, καθώς ορίζεται με ένα μοναδικό τρόπο από τις απώλειες των αγαπημένων τους και δομούν έναν «εαυτό» που χαρακτηρίζεται από μοναξιά και ενοχή εγκατάλειψης για τα αγαπημένα πρόσωπα. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό που συναντάται σε πολλούς επιζώντες του Ολοκαυτώματος είναι αυτό της σιωπής. Η σιωπή που σφραγίζει τα χείλη των επιζώντων, εκτός από απόρροια του τραύματος, ίσως λειτουργεί και ως μια προσπάθεια αυτο-θεραπείας αυτού μέσα από το διασχιστικό διαχωρισμό. Ο στόχος αυτών των επιζώντων ήταν μέσω της σιωπής να εξαφανίσουν ότι θυμόντουσαν (Peskin & Auerhahn, 2000). Επιζώντες με τέτοιου τύπου μηχανισμούς άμυνας όπως της διάσχισης, αλλά και της σωματοποίησης, της άρνησης, της προβολής είναι πολύ πιθανόν να αναπτύξουν PTSD (Brodsky et al., 2004).

Οι επιζώντες του επέζησαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τα γκέτο, βίωσαν πολλές απάνθρωπες βαρβαρότητες, όπως βασανισμό, εξαθλίωση, λιμοκτονία, απώλειες συγγενών, φίλων, προσωπικών υπαρχόντων και παρόλα αυτά βρήκαν τη δύναμη να ξαναχτίσουν τη ζωή τους κουβαλώντας το τραύμα του Ολοκαυτώματος και του ναζιστικού καθεστώτος μέσα τους, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς δεν προσέλαβαν ποτέ θεραπευτική βοήθεια (Kuch & Cox, 1992).

Η ιστορική αυτή στιγμή, ίσως μπορούμε να πούμε ότι λειτούργησε ως ψυχολογικό ντόμινο όπως καθώς ο τραυματισμένος ψυχισμός του εβραϊκού υποκειμένου δεν άργησε να περάσει στην εβραϊκή οικογένεια και με τη σειρά του στην εβραϊκή κοινότητα, κάτι που θα αναλυθεί στη συνέχεια.

1.3. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Τα τραυματικά γεγονότα όπως αυτό του Ολοκαυτώματος, εκτός από τις ψυχολογικές επιπτώσεις που δημιούργησαν στους άμεσα εμπλεκόμενους, τους επιζώντες, μπορούσαν να επηρεάσουν και άλλα κοντινά τους πρόσωπα, όπως τα οικογενειακά. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Εβραίοι επιζώντες αναζήτησαν τις ζωές τους πίσω, τις οικογένειες τους. Πολλοί από αυτούς δεν κατάφεραν να τις βρουν ή βρήκαν μόνο κάποια μέλη της, ενώ άλλοι βιάστηκαν να χτίσουν ένα νέο οικογενειακό περιβάλλον ή επέλεξαν να μην υπάρξουν ποτέ σε αυτό (Koszewska, n.d.). Η δημιουργία ή επανένωση της οικογένειας όμως δεν θα μπορούσε ποτέ να μείνει ανεπηρέαστη από το τραύμα των επιζώντων. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια μιας επιζούσας «*Ο άντρας που παντρεύτηκα και ο άντρας μετά τον πόλεμο, δεν ήταν το ίδιο*

άτομο. Και...εγώ δεν ήμουν το ίδιο άτομο...αλλά...είχαμε ανάγκη ο ένας τον άλλο επειδή αυτός ήξερε ποια ήμουν τότε και γω ποιος ήταν» (όπως αναφέρεται στους Peskin & Auerhahn, 2000, σελ 6). Ίσως μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσα από τα λόγια της επιζούσας ότι το τραύμα που κουβαλούσαν οι επιζώντες της πρώτης γενιάς, της γενιάς που βίωσε το Ολοκαύτωμα, επηρέασε εκτός από τις ίδιες τις υποκειμενικότητες των επιζώντων και τις σχέσεις τους, τις αλληλεπιδράσεις τους σε ποικίλους τομείς και κατά συνέπεια και στο οικογενειακό επίπεδο. Το τραύμα φαίνεται ότι διαπέρασε το σύστημα της οικογένειας επηρεάζοντας σε βάθος τις δυναμικές, τις αλληλεπιδράσεις της και τις σχέσεις μεταξύ των μελών (Peskin & Auerhahn, 2000).

Αυτή η διαδικασία αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως μετάδοση του τραύματος και τις τελευταίες δεκαετίες έχει απασχολήσει πολύ τους ερευνητές (Kellermann, 2001). Ο Van-Ijendoorn (όπως αναφέρεται στους Mazor & Tal, 1996), ορίζει τη διαγενεαλογική μετάδοση του τραύματος ως τη σκόπιμη ή μη διαδικασία, κατά την οποία η προηγούμενη γενιά επηρεάζει την επόμενη ως προς τις γονεϊκές στάσεις και συμπεριφορές. Σε αυτό το σημείο, ίσως χρειάζεται προτού περάσουμε στην ανάλυση του τραύματος στο οικογενειακό επίπεδο, να εξετάσουμε σύντομα την ορολογία που σχετίζεται με αυτή τη διαδικασία (Kellermann, 2001· Koszewska, n.d.). Προκειμένου να περιγραφεί το φαινόμενο της μετάδοσης του τραύματος χρησιμοποιήθηκε μια σειρά όρων όπως τα παρακάτω: *μετάδοση τραύματος, διαγενεαλογικές πτυχές του τραύματος, διαγενεαλογική μεταβίβαση, πολυγενεαλογική μεταβίβαση, από γενιά σε γενιά μεταβίβαση, γονική μετάδοση* (Kellermann, n.d.· Koszewska, n.d.), αλλά και πρωτεύον-άμεσος τραυματισμός για τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος και δευτερεύον-έμμεσος τραυματισμός για τα πρόσωπα που είχαν εκτεθεί με έμμεσο τρόπο (σύζυγοι, παιδιά επιζώντων, τροφοί) στα τραυματικά γεγονότα του ναζιστικού καθεστώτος κ.ά. (Kellermann, n.d.). Όπως μπορεί να γίνει κατανοητό, η πολυάριθμη ορολογία εξέφρασε την απουσία του κοινού τόπου κατανόησης του φαινομένου, η οποία οδήγησε σε ασάφεια και σύγχυση στο συγκεκριμένο πεδίο. Προκειμένου να ξεπεραστεί αυτή η ασάφεια, πλέον η εστίαση πέφτει στην *διαδικασία* της μετάδοσης, δηλαδή στις διαδικασίες που μέσα από τις οποίες το τραύμα πέρασε από την μια γενιά στην άλλη, και στο *περιεχόμενο* της μετάδοσης (Kellermann, 2001· Kellermann, n.d.· Koszewska, n.d.).

Όπως και να χει, η διαδικασία του διαγενεαλογικού μηχανισμού της μετάδοσης του τραύματος χαρακτηρίζεται από περιπλοκότητα. Πρόκειται για μια πολύπλευρη διαδικασία, η οποία πραγματοποιείται μέσα από τη συμμετοχή εμφανών ή/και συγκαλυμμένων ειδών μαθησιακών εμπειριών μεταξύ γονέα-παιδιού, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται η εσωτερίκευση, η προβολική ταύτιση, η κοινωνικοποίηση, η έμμεση μάθηση (Kellermann,

2001). Σύμφωνα με τον Kellermann (2001), η μετάδοση του τραύματος πραγματοποιείται τόσο μέσω άμεσων όσο και έμμεσων διαδικασιών. Η μετάδοση του τραύματος μπορεί να θεωρηθεί ως μια γονεϊκή διαμεσολαβητική διαδικασία, μέσα από την οποία οι γονείς είτε με την έμμεση επίδραση τους στο νεαρή ηλικίας παιδί τους, είτε με μια πιο άμεση επίδραση όπως μέσω της επικοινωνίας, τους τρόπους ανατροφής των παιδιών, των αλληλεπιδράσεων της οικογένειας, φαίνεται να «μεταφέρουν» τα ψυχολογικά βάρη που τους άφησε το Ολοκαύτωμα στην επόμενη γενιά, στα παιδιά τους (Kellermann, 2001).

Σε αυτό το σημείο, θεωρώ ότι αξίζει να σταθούμε και να εξετάσουμε συνοπτικά τα μοντέλα ανάλυσης της μετάδοσης του τραύματος. Κάτι τέτοιο κρίνεται απαραίτητο καθώς η μετάδοση του τραύματος θεωρείται από τα πιο σημαντικά φαινόμενα στην ανάλυση του προκαλούμενου από το Ολοκαύτωμα τραύματος, ενώ επίσης θα φανεί χρήσιμο στην κατανόηση όλων των μηχανιστικών πτυχών της διαδικασίας της μετάδοσης. Οι κύριες θεωρίες, σύμφωνα με τους Kahane-Nissenbaum (2011), Kansteiner (2004) και Kellermann (n.d.), είναι η ψυχοδυναμική, η κοινωνικό - πολιτισμική, η συστημική και η βιολογική.

Αρχικά, από μια ψυχαναλυτική οπτική, το τραύμα των επιζώντων του Ολοκαυτώματος υποστηρίζεται ότι έχει μεταδοθεί από την πρώτη γενιά στη δεύτερη μέσω ασυνείδητων διαδικασιών. Οι επιζώντες - γονείς αδυνατώντας να επεξεργαστούν και να βιώσουν συνειδητά τα συναισθήματα, και τις τραυματικές εμπειρίες που τους είχε αφήσει το Ολοκαύτωμα προχώρησαν σε καταπίεση και απόθεση αυτών, τα οποία στη συνέχεια απορροφήθηκαν από τη δεύτερη γενιά (Kellermann, n.d.). Η έμφαση στο συγκεκριμένο μοντέλο έχει εστιαστεί στη διαδικασία ταύτισης και διαφοροποίησης του αντικειμένου. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η μετάδοση του τραύματος πραγματοποιείται μέσω της διαδικασίας της ταύτισης και της αδυναμίας επίτευξης της διαφοροποίησης του αντικειμένου (Kellermann, 2001· Kellermann, n.d.). Επιπλέον, ο όρος της «προβολικής ταύτισης» χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει το μηχανισμό της μετάδοσης (Kellermann, n.d.). Σύμφωνα με τους ψυχοδυναμικούς συγγραφείς, το αποτέλεσμα των προαναφερθέντων ασυνείδητων διαδικασιών για τα παιδιά ήταν η δημιουργία μιας συναισθηματικής ανάγκης να ζήσουν το τραυματικό παρελθόν των γονιών τους (Kahane-Nissenbaum, 2011· Kellermann, 2001), τα οποία εκδηλώνονται με την μορφή προβλημάτων (Kellermann, n.d.· Koszewska, n.d.).

Σε αντίθεση με το ψυχοδυναμικό μοντέλο μετάδοσης του τραύματος το κοινωνικό - πολιτισμικό μοντέλο εστιάζει κυρίως στις συνειδητές και άμεσες επιδράσεις των γονιών στα παιδιά τους, δηλαδή στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης μέσα από τις στάσεις, τις πράξεις των γονιών και τα πρότυπα μίμησης, και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα ίδια τα παιδιά τον εαυτό τους μέσα από τις συμπεριφορές ανατροφής. Τα μοτίβα ανατροφής των επιζώντων

γονιών συχνά παρουσιάζονταν ως ανεπαρκή, καθώς πολλοί επιζώντες είχαν πολλές απώλειες κοντινών και συγγενικών προσώπων, γεγονός που οδήγησε σε υπερπροστασία, υπερανεκτικότητα, γονεϊκή απόρριψη, σκληρή πειθαρχία, τα οποία με τη σειρά τους πέρασαν στα παιδιά μέσω της κοινωνικής μάθησης (Kellermann, n.d.). Ένα παράδειγμα που ίσως βοηθήσει στην κατανόηση των παραπάνω προκείμενων θα μπορούσε να είναι η αόριστη αίσθηση για επικείμενο κίνδυνο που έχει μεταφερθεί στο παιδί μέσω του υπερβολικού άγχους των γονέων λόγω των προηγούμενων εμπειριών τους («Μην εμπιστεύεσαι κανέναν», «Πρόσεχε») (Kellermann, 2001· Kellermann, n.d.). Ακόμα, η κοινωνικό - πολιτισμική θεωρία, υποστηρίζει ότι οι γονείς δεν επηρέασαν μόνο τις συμπεριφορές των παιδιών αλλά και το ποιοι είναι μέσω των ανεπαρκών μοντέλων μίμησης (Kellermann, n.d.).

Η τρίτη θεωρία που εντοπίζεται στη βιβλιογραφία, είναι αυτή των οικογενειακών συστημάτων και των μοντέλων επικοινωνίας. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η κάθε οικογένεια αναπτύσσει ένα μοναδικό τρόπο επικοινωνίας (Kahane-Nissenbaum, 2011). Η οικογενειακή επικοινωνία και η ποιότητα της (λεκτική ή μη λεκτική) σχετικά με τα τραυματικά γεγονότα, θεωρείται ότι έχει μια σειρά επιπτώσεων στα παιδιά, καθώς θεωρείται ασαφής και ενοχοποιημένη (Kahane-Nissenbaum, 2011· Wiseman et al., 2006). Ένα από τα μοτίβα επικοινωνίας που παρατηρήθηκαν σε οικογένειες που δομήθηκαν μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν αυτό της «συνωμοσίας της σιωπής» (Kellermann, 2001· Weingarten, 2004· Wiseman et al., 2006). Πρόκειται για μια συμφωνία μεταξύ των μελών της οικογένειας για διατήρηση των τραυματικών εμπειριών σε ένα ανείπωτο επίπεδο. Το γεγονός της αποσιώπησης αυτών των γεγονότων πηγάζει από την ανάγκη των επιζώντων να τα ξεχάσουν, να τα αφήσουν πίσω, αλλά και από την πεποίθηση ότι η απόκρυψη τους θα συμβάλλει στην φυσιολογική ανάπτυξη των παιδιών τους. Ωστόσο, κάτι τέτοιο καταστεί τα παιδιά ευαίσθητα στην τάση των γονιών να μην μιλάνε για το Ολοκαύτωμα και κατά συνέπεια δημιουργείται ένα *διπλό-τείχος* μεταξύ των δύο γενεών, με τους γονείς από τη μια που δεν μιλάνε, και τα παιδιά από την άλλη που δεν ρωτάνε. Ένα ακόμα μοτίβο οικογενειακής επικοινωνίας έχει βρεθεί, που ονομάστηκε «γνωρίζοντας και μη γνωρίζοντας», το οποίο φαίνεται να δημιουργήθηκε μέσω μη λεκτική ή ελάχιστης λεκτικής επικοινωνίας, και σχετίστηκε με επιπτώσεις στις στενές σχέσεις των παιδιών στην ενήλικη ζωή τους (Wiseman et al., 2006).

Η επικοινωνία, επομένως φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο εντός του οικογενειακού συστήματος. Δεν ήταν λίγες οι οικογένειες επιζώντων που περιγράφηκαν ως εξαιρετικά κλειστά συστήματα μέσα στα οποία τα παιδιά επιτρεπόταν να έρχονται σε επαφή μόνο με τα συγγενικά πρόσωπα ή και άλλους επιζώντες του Ολοκαυτώματος (Kahane-Nissenbaum, 2011). Χαρακτηρίζονταν από την απόλυτη αφοσίωση των παιδιών στις γονεϊκές φιγούρες,

αλλά και το αντίστροφο. Στην ουσία, τόσο οι γονείς όσο και τα παιδιά πάλευαν να προστατέψουν το συγγενικό πρόσωπο από οποιαδήποτε οδυνηρή εμπειρία. Οι γονείς, ουσιαστικά, μέσα από τη διαδικασία της αμοιβαίας ταύτισης, βίωναν τη ζωή έμμεσα μέσα από τα παιδιά τους, ενώ οι τελευταίοι ζούσαν μέσα από το τραυματικό παρελθόν των γονιών τους (Kahane-Nissenbaum, 2011· Kellermann, 2001). Πρόκειται για μια ισχυρή διαπροσωπική δυναμική που χαρακτήρισε τέτοιου τύπου οικογένειες, στις οποίες συχνά συναντιόταν υπερπροστασία και υπερεμπλοκή από τους γονείς, αλλά και σύγχυση ρόλων, έλλειψη αυτονομίας (Kellermann, 2001), που εμπόδισαν την υγιή ανάπτυξη των παιδιών, τα οποία σε ενήλικη ηλικία συχνά παρουσίαζαν αυξημένα επίπεδα εξάρτησης από την οικογένεια τους (Kellermann, 2001· Mazor & Tal, 1996). Ακόμα, οι Wiseman et al., (2006) αναφέρουν μια ακόμα δυναμική που μπορούσε να υπάρξει σε οικογένειες επιζώντων, η οποία χαρακτηρίζεται από υπερπροστασία τόσο των γονιών όσο και των παιδιών (αμοιβαία υπερπροστασία). Ωστόσο, καθώς οι επιζώντες μεγάλωσαν ηλικιακά, παρατηρήθηκε ότι τα ενήλικα πλέον παιδιά τους είχαν πάρει σχεδόν το ρόλο του φροντιστή των γονιών τους (Kahane-Nissenbaum, 2011), επιδεικνύοντας υπερφοβική ανησυχία για την υγεία τους (Kellermann, 2001).

Το βιολογικό μοντέλο, από την άλλη, υποστηρίζει την κληρονομική μετάδοση του τραύματος, όπως ακριβώς συμβαίνει με τις ασθένειες. Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται ότι ένας τραυματισμένος ψυχικά γονιός αναπτύσσει ένα γενετικό κώδικα μνήμης, ο οποίος περνάει στην επόμενη γενιά μέσω ηλεκτρο-χημικών διεργασιών του εγκεφάλου. Ως εκ τούτου, το παιδί μπορεί να οδηγηθεί σε βιολογική ευπάθεια (Kellermann, n.d.). Όπως αναφέρεται στον Kellermann (n.d.), η γενετική προδιάθεση συνεργάζεται με κοινωνικούς, ψυχολογικούς και εμπειρικούς παράγοντες για να οδηγήσουν στην εκκίνηση μιας διαταραχής. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, η διαδικασία μετάδοσης του τραύματος του Ολοκαυτώματος μέσα από τις προαναφερθείσες θεωρίες, ίσως γίνεται καλύτερα κατανοητή μέσα από την πολύπλευρη ματιά του οικολογικού συνδυασμού τους και όχι μέσα από τις μεμονωμένες θεωρίες του ψυχοδυναμικού, του κοινωνικο - πολιτισμικού, του οικογενειακού συστημικού ή του βιολογικού μοντέλου (Kellermann, n.d.).

Ο συνδυασμός των προαναφερθέντων μοντέλων, εκτός από την βαθύτερη κατανόηση της διαδικασίας, κρίνεται απαραίτητος και όσον αφορά το περιεχόμενο της μετάδοσης, δηλαδή το τι ακριβώς έχει μεταδοθεί από τη μια γενιά στην επόμενη, που θα μελετηθεί στη συνέχεια (Kahane-Nissenbaum, 2011· Kellermann, 2001). Οι Van Ijzendoorn et al. (2003) αναφέρουν τον όρο *δευτερογενή τραυματισμό*, ο οποίος εννοιολογείται αυστηρώς ως την εμφάνιση συμπτωμάτων όπως τα PTSD συμπτώματα, ενώ με μια ευρύτερη έννοια ως την

έκπτωση της ψυχικής υγείας όσον αφορά τομείς της ζωής που σχετίζονται με την κοινωνική προσαρμογή ή την ανάπτυξη της προσωπικότητας και εμφάνιση ψυχοπαθολογικής συμπτωματολογίας. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τον όρο Δευτερογενής Τραυματική Αγχώδης Διαταραχή (Secondary Traumatic Stress Disorder ή αλλιώς STSD), ο οποίος συγκεντρώνει την ιδέα ότι τα παιδιά των επιζώντων του Ολοκαυτώματος υποφέρουν από παρόμοια συμπτώματα με εκείνα των γονιών τους (Lev-Wiesel, 2007). Το σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο γενεών φαίνεται να είναι η ένταση των PTSD συμπτωμάτων (Solomon, Kotler & Mikulincer, 1988). Οι Kellermann (n.d.) και Koszewska, (n.d.), αναφέρουν ότι η δεύτερη γενιά χαρακτηρίζεται από χαμηλή αυτοεκτίμηση με συνεχόμενα θέματα σχετιζόμενα με την ταυτότητα, μέσω ταύτισης του παιδιού με την ιδιότητα του γονιού ως «επιζώντα/θύματος», ενώ ακόμα φαίνεται να παρουσιάζει άγχος για επόμενο Ολοκαύτωμα και για γεγονότα που σχετίζονται με αυτό (π.χ. *σύνδρομο της επετείου*), αλλά και εφιάλτες καταδίωξης, οι οποίοι λειτουργούν ως αναβίωση του τραύματος των γονιών τους (Kellermann, 2001.). Ακόμα, η ψυχοπαθολογία της δεύτερης γενιάς που είχε ανατραφεί από δύο γονείς τραυματισμένους από το Ολοκαύτωμα βρέθηκε αρκετά αυξημένη σε σχέση με τα παιδιά που είχαν έναν επιζών γονιό (Kahane-Nissenbaum, 2011).

Ωστόσο, η ύπαρξη ψυχοπαθολογίας στα παιδιά των επιζώντων του Ολοκαυτώματος δεν αποτέλεσε κοινή άποψη στην ψ-κοινότητα. Αν και υπήρξαν αναφορές σε συναισθηματική δυσφορία του συγκεκριμένου πληθυσμού, άλλες αδυνατούσαν να τις επιβεβαιώσουν (Kellermann, n.d.· Mazor & Tal, 1996). Για αυτόν το λόγο, λοιπόν, στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε σε χαρακτηριστικά και στις ψυχολογικές επιπτώσεις του Ολοκαυτώματος στη δεύτερη γενιά. Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας (Kahane-Nissenbaum, 2011· Kellermann, 2001· Kellermann, n.d· Solomon et al., 1988· Van Ijzendoorn et al., 2003.), που αφορά τη δεύτερη γενιά του Ολοκαυτώματος επικεντρώνεται στην ευπάθεια της στο PTSD και σε δυσκολίες αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων. Για την ακρίβεια, φαίνεται ότι είναι πιο πιθανόν παιδιά επιζώντων του Ολοκαυτώματος, που έχουν βιώσει οι ίδιοι ένα τραυματικό γεγονός στη ζωής τους, να αναπτύξουν PTSD (Kahane-Nissenbaum, 2011), γεγονός που φαίνεται να επιβεβαιώνει η έρευνα των Solomon et al., (1988), στην οποία παιδιά επιζώντων του Ολοκαυτώματος που είχαν συμμετάσχει στον πόλεμο του Λιβάνου ανέφεραν μεγαλύτερο εύρος PTSD συμπτωμάτων σε σχέση με τα παιδιά που δεν είχαν γονείς επιζώντες του Ολοκαυτώματος.

Η δεύτερη γενιά του Ολοκαυτώματος εκτός από την ευπάθεια στο PTSD φαίνεται να παρουσιάζει μια σειρά ψυχολογικών επιπτώσεων που εξαρτάται από το τραύμα που υπέστησαν οι γονείς τους. Πιο συγκεκριμένα, έρευνες (Kellerman, n.d .· Levine, 2001· Mazor

& Tal, 1996· Wiseman et al., 2006) δείχνουν ότι συχνά τα παιδιά των επιζώντων παρουσιάζουν υπερβολική εξάρτηση από την οικογένεια τους. Κάτι τέτοιο, φυσικά, δύναται να κατανοηθεί μέσα από τις διαδικασίες της εξατομίκευσης και του αποχωρισμού. Στις οικογένειες των επιζώντων, φαίνεται ότι η διαδικασία της εξατομίκευσης των παιδιών συχνά αναστέλλεται και στην ενήλικη ζωή τους τα παιδιά χαρακτηρίζονται από δυσκολία αποχωρισμού από τους γονείς τους (Mazor & Tal, 1996). Το υπερπροστατευτικό περιβάλλον της οικογένειας και ο ρόλος των παιδιών μέσα σε αυτό ως προστάτες των επιζώντων γονιών τους από περαιτέρω πόνο, ως υπεύθυνοι για την συνοχή της, η νοηματοδότηση της δεύτερης γενιάς ως πηγή ελπίδας και η προσπάθεια των γονιών να αντικαταστήσουν μια απώλεια αγαπημένου προσώπου μέσα από τη γέννηση του παιδιού τους φαίνεται να λειτουργούν ως εμπόδιο στη διαδικασία της εξατομίκευσης, ενώ έχουν σχετιστεί με την αδυναμία έκφρασης της αμφιθυμίας, του θυμού ή άλλων συγκρουσιακών θέσεων των παιδιών προς τους γονείς τους, αλλά και αίσθημα ενοχών (Kahane-Nissenbaum, 2011· Levine, 2001· Mazor & Tal, 1996· Wiseman et al., 2006).

Η παραπάνω αναφορά στην αδυναμία έκφρασης του θυμού και διαχείρισης της επιθετικότητας υποστηρίζεται ότι προκύπτει από την ευαισθησία των παιδιών απέναντι στον πόνο που έχουν βιώσει οι γονείς τους κατά το Ολοκαύτωμα. Αυτή η ευαισθησία δημιουργεί ένα εύφορο έδαφος για μια ενοχική προστασία προς τους γονείς, η οποία «προστάζει» τα παιδιά να κάνουν οτιδήποτε προκειμένου να διατηρήσουν θετικές αλληλεπιδράσεις εντός της οικογένειας και να διατηρήσουν τη συνοχή της οικογένειας. Ακολουθούμενοι την προαναφερθείσα λογική, το να εξωτερικεύει ένα παιδί το θυμό του, την επιθετικότητα του και οποιαδήποτε συγκρουσιακή στάση εναντιώνεται στον προστατευτικό ρόλο που έχουν απομοίωση τα παιδιά, και έτσι απλώς καταπνίγεται (Kahane-Nissenbaum, 2011· Levine, 2001· Mazor & Tal, 1996· Wiseman et al., 2006).

Εκτός από την καταπίεση του θυμού, ένα ακόμα ψυχολογικό χαρακτηριστικό της δεύτερης γενιάς είναι το συνεχόμενο βάρος του αισθήματος ενοχής. Τα παιδιά της πρώτης γενιάς του Ολοκαυτώματος φαίνεται να είναι επιρρεπή σε ενοχικά αισθήματα και αυτό αποδίδεται σε δύο λόγους σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Wiseman et al., 2006). Αρχικά, υποστηρίζεται ότι τα παιδιά βιώνουν ενοχικά συναισθήματα λόγω του πόνου που έχουν περάσει οι γονείς τους, ακόμα και αν τα ίδια δεν έχουν καμία σχέση με αυτό (Wiseman et al., 2006). Ο δεύτερος λόγος κείται στην μετάδοση της ενοχής του επιζώντα που κουβαλούσαν οι γονείς μετά το Ολοκαύτωμα στη δεύτερη γενιά. Κατά συνέπεια τα παιδιά νιώθουν ενοχή για τη δική τους ζωή την στιγμή που έχουν χαθεί τόσες ψυχές. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι πρόκειται για μια σύγκρουση ζωής και θανάτου που λειτουργεί ενδυναμωτικά ως

προς το αίσθημα ενοχής (Kahane-Nissenbaum, 2011· Solomon et al., 1988· Wiseman et al., 2006). Το μίγμα ενοχής και αναστολής έκφρασης θυμού, σύμφωνα με τους Wiseman et al., (2006), εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα της οικογενειακής επικοινωνίας. Τόσο το «γνωρίζοντας και μη γνωρίζοντας» μοτίβο επικοινωνίας όσο και το μοτίβο της σιωπής, που κυριαρχούν συνήθως στις αμοιβαίως υπερπροστατευτικές οικογένειες, λειτουργούν ως εμπόδια στην έκδηλωση του θυμού και την απελευθέρωση από την ενοχή (Wiseman et al., 2006).

Εκτός από τα συναισθήματα θυμού και ενοχών που μπορεί να βιώνει η δεύτερη γενιά του Ολοκαυτώματος, οι δυσκολίες στις διαδικασίες του αποχωρισμού, της εξατομίκευσης και της διαφοροποίησης που συναντιόνται στις οικογένειες τους φαίνεται ότι επηρέασε και με άλλους τρόπους τη διαπροσωπική λειτουργικότητα. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκαν δυσκολίες στην ικανότητα δόμησης και διατήρησης των στενών σχέσεων της ενήλικης πλέον δεύτερης γενιάς του Ολοκαυτώματος (π.χ. συζυγικές σχέσεις) (Kellermann, n.d.· Koszewska, n.d.· Mazor & Tal, 1996).

Αν και οι οικογένειες των επιζώντων φαίνεται να προσπάθησαν πολύ να αποκόψουν το Ολοκαύτωμα και την επίδραση του από την κοινωνική και οικογενειακή ζωή τους, μέσα από την έρευνα φαίνεται ότι το τραύμα των επιζώντων γονιών μεταδόθηκε στη δεύτερη γενιά μέσα από τις ψυχολογικές επιπτώσεις του σε αυτή (Mazor & Tal, 1996). Ωστόσο, αν και η μετάδοση του τραύματος στη δεύτερη γενιά του Ολοκαυτώματος φαίνεται ότι έχει απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό τους ερευνητές, η μετάδοση στην τρίτη γενιά μάλλον βρίσκεται ακόμα σε νηπιακά επίπεδα, παρόλο που ο ρόλος της είναι εξαιρετικής σημασίας καθώς αποτελεί την τελευταία γενιά που έχει γνωρίσει τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος, τους παππούδες της (Kahane-Nissenbaum, 2011· Lev-Wiesel, 2007), ακόμα και αν πολλά εγγόνια επιζώντων αναφέρουν ότι οι σχέσεις με τους ήταν απομακρυσμένες καθώς εκείνοι λόγω των τραυματικών εμπειριών τους δεν γνώριζαν πώς να δομήσουν στενές σχέσεις (Kahane-Nissenbaum, 2011).

Από την έρευνα που έχει διεξαχθεί για την τρίτη γενιά του Ολοκαυτώματος, αν είναι ελάχιστη, φαίνεται να καταλήγει σε αντιφατικά συμπεράσματα για τη μετάδοση του τραύματος σε αυτή την γενιά (Flanzbaum, 2012· Kahane-Nissenbaum, 2011). Σύμφωνα με τον Paris (2000) (όπως αναφέρεται στη Kahane-Nissenbaum, 2011) δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη μετάδοση του τραύματος του Ολοκαυτώματος στη τρίτη γενιά. Ωστόσο, στοιχεία υψηλής ψυχοπαθολογίας στην τρίτη γενιά που σχετίζονται με την κατανάλωση του φαγητού, την κατάχρηση ουσιών, καταθλιπτικές ή αγχώδεις διαταραχές (όπως ψυχασθένεια, υποχονδρίαση), έχουν ληφθεί ως επιβεβαιωτικά στοιχεία της διαγενεαλογικής μετάδοσης του

τραύματος (Flanzbaum, 2012· Kahane-Nissenbaum, 2011), όπως επίσης και η εμπειρία εφιαλτών σχετικών με το Ολοκαύτωμα (Kahane-Nissenbaum, 2011) αλλά και ξεσπάσματα κλάματος λόγω σχετικού με το Ολοκαύτωμα ερεθίσματος (Lev-Wiesel, 2007). Η ψυχοπαθολογία της τρίτης γενιάς επηρεάζεται από την ύπαρξη ενός ή δύο γονιών της δεύτερης γενιάς. Παιδιά που ανατράφηκαν από δύο γονείς δεύτερης γενιάς παρουσιάζουν υψηλότερη ψυχοπαθολογία από αυτά που είχαν ένα γονέα δεύτερης γενιάς (Kahane-Nissenbaum, 2011).

Ορισμένα στοιχεία της μετάδοσης του τραύματος σε αυτή τη γενιά χαρακτηρίζονται από σχετική ομοιότητα με αυτά της δεύτερης, όπως η αυξημένη ευαισθητοποίηση για τον επιζώντα, το γονεϊκό στυλ, την ταύτιση με τις τραυματικές εμπειρίες του επιζώντα, ένα αίσθημα γενικού φόβου και έλλειψης εμπιστοσύνης (Lev-Wiesel, 2007), ενώ κάποια άλλα διαφέρουν. Τα συναισθήματα που συχνά χαρακτηρίζουν τα εγγόνια των επιζώντων είναι θυμός και μετάνοια, σε αντίθεση με τον θυμό και την ενοχή που βίωνε η δεύτερη γενιά. Ο θυμός, για κάποιους από τη τρίτη γενιά φαίνεται να πηγάζει από το ίδιο το Ολοκαύτωμα, τους ναζί και τις φρικαλεότητες που έκαναν στους συγγενείς τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο θυμός που μπορεί να βιώνει ένα παιδί της τρίτης γενιάς μπορεί να χαρακτηρίζεται από μεγάλη ένταση, η οποία μπορεί να εκδηλωθεί, για παράδειγμα, μέσω σωματικής αντίδρασης κατά την επίσκεψη σε ένα στρατόπεδο. Για κάποιους άλλους της τρίτης γενιάς, ο θυμός δύναται να μετατραπεί σε μετάνοια. Στην ουσία, το συναίσθημα γυρνάει στον ίδιο τον εαυτό, γεγονός που συμβαίνει λόγω της αποφυγής των εγγονών να ρωτήσουν τους επιζώντες παππούδες τους για το γεγονός του Ολοκαυτώματος, γεγονός για το οποίο μετάνιωσαν στην πορεία (Kahane-Nissenbaum, 2011).

Η τρίτη γενιά όμως είναι ήδη αρκετά απομακρυσμένη, σε σχέση με τις προηγούμενες, από τα τραυματικά γεγονότα των παππούδων τους, γεγονός, που σύμφωνα με τον Ρόζενταλ (όπως αναφέρεται στους Faúndez & Goecke, 2015), επηρεάζει την προθυμία των εγγονιών να γνωρίσουν τις κακουχίες που αντιμετώπισαν οι παππούδες τους. Αυτή η αντίδραση παρουσιάζεται ως ένας μηχανισμός αυτοπροστασίας από τις σκέψεις κινδύνου της ζωής των συγγενικών προσώπων, απώλειας της αξιοπρέπειας τους, αλλά και από την ενοχή που πηγάζει λόγω της αδυναμίας ανακούφισης του πόνου που βίωσαν οι παππούδες τους. Ακόμα, όμως, φαίνεται να επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό η ανεξαρτησία τους από την οικογένεια τους, αλλά κυρίως η αντίληψη των επιζώντων παππούδων ως *ηρώων* πλέον και όχι ως θυμάτων. Αυτή η αντίληψη είναι που προσδίδει ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό στη τρίτη γενιά, αυτό της *«ανάγκης να μην ξεχάσουν»*. Η τρίτη γενιά του Ολοκαυτώματος κουβαλάει μέσα της τις ιστορίες των προγόνων της, σαν μια κληρονομιά από αυτούς, παρόλη την πίκρα

και τη λύπη που τις χαρακτηρίζουν. Πολλοί από αυτούς νιώθουν την ανάγκη να μιλάνε για αυτές προκειμένου να μην ξεχαστούν ποτέ, προκειμένου να περαστούν στις επόμενες γενιές (Kahane-Nissenbaum, 2011).

Σύμφωνα με την Kahane-Nissenbaum (2011), η μετάδοση του τραύματος στην τελευταία γενιά του Ολοκαυτώματος διαφέρει περιεχομενικά, καθώς φαίνεται ότι αυτό που έχει περαστεί σε αυτή τη γενιά σχετίζεται περισσότερο με τις έννοιες της δύναμης, της περηφάνιας, της ανθεκτικότητας και όχι της ψυχοπαθολογίας.

1.4. ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Μετά από το τραυματικό γεγονός του Ολοκαυτώματος, οι επιζώντες – Εβραίοι προσπάθησαν να νοηματοδοτήσουν την κοινή εμπειρία που υπέστησαν ως κοινότητα μέσα από τις μετατραυματικές αφηγήσεις. Η δόμηση των αφηγήσεων αυτών αποτέλεσε, και ίσως αποτελεί ακόμα και σήμερα, έναν τρόπο διαχείρισης των σκέψεων, των συναισθημάτων, των αναπάντητων ερωτημάτων που σχετίζονται με το Ολοκαύτωμα. Πρόκειται για αφηγήσεις που κινούνται σε ένα διαγενεαλογικό συνεχές και λειτουργούν αντιπροσωπευτικά για το τραυματικό γεγονός του παρελθόντος, το χαρακτήρα του και το νόημα του (Ababian, 2008). Οι αφηγήσεις αυτές που αναφέρονται στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός μέσα από τα θύματα, τον πόνο, τους ναζί, τη φύση του τραύματος σε ένα όλο και μεγαλύτερο ακροατήριο, το περιεχόμενο των οποίων κατά συνέπεια συμβάλλει στη δημιουργία της αλληλεγγύης. Η αλληλεγγύη κρίνεται ως μια απαραίτητη διαδικασία για τη σύσταση του «εμείς», της ενότητας, μέσα από τη δημιουργία της συλλογικής συνείδησης και ταυτότητας, βασισμένων σε συλλογικών πλέον αξίες (Mitchell, 2013). Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία παίζει η συλλογική μνήμη, η οποία δομείται από τον καταστρεπτικό, επικίνδυνο και απειλητικό χαρακτήρα του τραυματικού γεγονότος τόσο για την ύπαρξη του ίδιου του πολιτισμού όσο και των μελών της (Lazar & Hirsch, 2012).

Προκειμένου να περιγραφεί αυτό το φαινόμενο έχουν χρησιμοποιηθεί όροι από το χώρο της Κοινωνιολογίας, όπως πολιτισμικό τραύμα ή συλλογικό τραύμα. Το πολιτισμικό τραύμα, όπως αυτό του Ολοκαυτώματος, συμβαίνει όταν μέλη μιας συλλογικότητας εκτεθούν σε ένα γεγονός ικανής δυναμικής ώστε να αποτυπωθεί τόσο στις συνειδήσεις όσο και στις μνήμες των μελών της ως ένα ανεξίτηλο σημάδι, με αποτέλεσμα την αλλαγή των ατομικών αντιλήψεων, ταυτοτήτων και του εαυτού (Lazar & Hirsch, 2012). Η αίσθηση της αποξένωσης, της έλλειψης εμπιστοσύνης και ελπίδας, ο θυμός και η λογική του τραύματος του Ολοκαυτώματος μέσα από το χρόνο ενσωματώνεται στον πολιτισμό (Ababian, 2008). Σύμφωνα με τον Alexander (όπως αναφέρεται στον Mitchell, 2013), οι επιτυχημένες

αφηγήσεις που σχετίζονται με το πολιτισμικό τραύμα που προκλήθηκε από το Ολοκαύτωμα μπορούν να επιφέρουν μεγάλες αλλαγές στην οργάνωση και τη δομή του κοινωνικού κόσμου. Ενώ η Ababian (2008) παρατήρησε ότι η διατήρηση του πολιτισμικού τραύματος σε ένα ζωντανό και άλυτο στάδιο μπορεί να εκδηλωθεί μέσα από ενδημική βία, η οποία αφήνει χώρο για τη συνέχιση του τραύματος σε μελλοντικές γενιές.

Όπως και να χει, το Ολοκαύτωμα αποτελεί το μεγαλύτερο έγκλημα του 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μια εκδήλωση πολιτικής βίας, η οποία πάτησε και ευδοκίμησε σε κερδοσκοπικά, ιδεολογικά και φασιστικά υπόβαθρα, για να καταλήξει να αφήσει πίσω της τεράστιους αριθμούς νεκρών και τραυματισμένων ψυχικά. Όμως, για τον προηγούμενο αιώνα, η περίπτωση του Ολοκαυτώματος, δεν αποτελεί δυστυχώς το μοναδικό παράδειγμα τραυματισμού από πολιτική βία. Η δικτατορία του Πινοσέτ στη χιλιανή κοινωνία, η οποία θα εξεταστεί στη συνέχεια, άφησε πίσω της εκτός από την ιστορία της και ένα μεγάλο αριθμό ψυχικά πληγμένων λόγω της τότε απολυταρχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΤΗΣ ΧΙΛΗΣ

2.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΙΝΟΣΕΤ (1973-1990)

Την τετάρτη Νοεμβρίου, 1970, ο Salvador Allende μετά την υποψηφιότητα του στο συνασπισμένο κόμμα της Λαϊκής Ενότητας (Unidad Popular) εκλέγεται πρόεδρος της Χιλής. Η κυβέρνηση του Allende στηριζόταν κυρίως από τα κατώτερα στρώματα, στα οποία εντάσσονταν εργάτες, αγρότες, ανθρακωρύχοι, φοιτητές, καλλιτέχνες. Διαδηλώσεις χιλιάδων ανθρώπων, ως έκφραση υποστήριξης, πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της τριετούς παραμονής του σοσιαλιστή προέδρου στην εξουσία. Μέσα σε αυτή τη χρονική στιγμή, στη χιλιανή κοινωνία δημιουργήθηκε μια έντονη πόλωση, καθώς η εργατική τάξη ήταν αυτή, η οποία υποστήριζε τον Allende, ενώ η αστική τάξη τα κόμματα της αντιπολίτευσης (Espinoza Soto, 2007). Η αστική τάξη, με την υποστήριξη των αμερικάνων ιμπεριαλιστών αλλά και της CIA, ενέτεινε την πόλωση και παράλληλα δημιουργούσε συγκρούσεις, οι οποίες εκφράστηκαν ιδιαίτερα στις αρχές του 1973. Πιο συγκεκριμένα ο πρόεδρος Nixon απαίτησε από τον αρχηγό της CIA «να κάνουν την οικονομία της Χιλής να ουρλιάξει», γεγονός που συνέβη μέσα από τις παρακάτω πρακτικές (Weaver & Colleran, 2011).

Τα κόμματα της δεξιάς ιδεολογίας μετά την αποτυχημένη απόπειρα απομάκρυνσης του Allende μέσω κοινοβουλευτικών διαδικασιών, αποφασισμένοι να απομακρύνουν το καπιταλιστικό σύστημα από τον σοσιαλιστικό κίνδυνο εγκαινίασαν μία σειρά εξωκοινοβουλευτικών πρακτικών της δεξιάς αντιπολίτευσης με παρακρατικές οργανώσεις, ρητή στήριξη αντιτιθέμενων προς την κυβέρνηση ομάδων, μπλοκαρίσματα στην παραγωγή και τη μεταφορά (Instituto Cubano del Arte y Industria Cinematograficos (ICAIC), Marker & Guzmán, 1975· Weaver & Colleran, 2011). Κορύφωση των διαδικασιών αυτών αποτελούν οι δύο απόπειρες πραξικοπημάτων στα μέσα του έτους, με την πρώτη να σημειώνεται στην 29 Ιουλίου και να αποτυγχάνει, ενώ η δεύτερη στην 11^η Σεπτεμβρίου, όπου με τον θάνατο του Allende (Agger & Jensen, 1996) σηματοδοτείται η κατάλυση της δημοκρατίας και εγκαινιάζεται η δικτατορική πολιτική του Πινοσέτ, η οποία θα διαρκέσει για τα επόμενα 17 χρόνια, και θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνία της Χιλής (ICAIC & Marker, 1975). Το στρατιωτικό πραξικόπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου παρουσιάστηκε ως σωτήρια λύση απέναντι στον λεγόμενο «Μαρξιστικό καρκίνο» που εξαπλωνόταν ταχέως και είχε στόχο την εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου και τη μοντερνοποίηση της οικονομίας της χώρας (Tange, 2013). Προκειμένου να μεταβληθεί η οικονομία, το στρατιωτικό καθεστώς επέβαλλε αλλαγές σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής. Για την ακρίβεια, άνοιξαν ευρέως την οικονομία, μείωσαν την κρατική ιδιοκτησία και επέφεραν

αλλαγές μέχρι και στην πιο ευαίσθητη ζώνη της κοινωνικής πρόνοιας που αφορούσε την υγεία, τη συνταξιοδότηση, τη στέγαση, την εκπαίδευση, αλλά και στο Σύνταγμα, τον Κώδικα Εργασίας, τους Κρατικούς Οργανισμούς, τις κοινωνικές επενδύσεις κάθε είδους. Όπως γίνεται αντιληπτό, πρόκειται για ένα κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που επιβλήθηκε μέσα από το καθεστώς του Πινοσέτ, και είχε ως αποτέλεσμα αυξημένα επίπεδα κοινωνικής ταλαιπωρίας, ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις στη διαβίωση και καταπίεση (Faúndez & Goecke, 2015).

Πέραν όμως των αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν στο βωμό του οικονομικού εκμοντερνισμού, η κοινωνία της Χιλής ούρλιαξε μέσα από τις πολιτικές άσκησης τρομοκρατίας και διάχυσης φόβου, οι οποίες συμπεριλάμβαναν τον έλεγχο των μέσων ενημέρωσης, βασανιστήρια, εξαφανίσεις, εξορίες, δημόσιες εκτελέσεις και δολοφονίες (Espinoza Soto, 2007). Ο αριθμός των πληγμένων από το απολυταρχικό καθεστώς του Πινοσέτ φαίνεται να μην έχει υπολογιστεί ακόμα επακριβώς, καθώς στη βιβλιογραφία παρουσιάζονται διαφορές (Agger & Jensen, 1996· Espinoza Soto, 2007· Faúndez & Goecke, 2015· Tange, 2013). Ωστόσο σύμφωνα με την Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης (Truth and Reconciliation Commission) (όπως αναφέρεται στην Espinoza Soto, 2007) κατά τη διάρκεια της δικτατορίας φαίνεται να σημειώθηκαν 15,405 περιπτώσεις πολιτικής δολοφονίας (πυροβολισμοί, μαχαιρώματα, ανατινάξεις με δυναμίτη), 15,000 φυλακίσεις πολιτικών κρατουμένων, αμέτρητες εξορίες, 1,185 εξαφανισμένες ψυχές, αλλά και άπειροι βιασμοί (Espinoza Soto, 2007· Faúndez & Goecke, 2015).

Λίγες μέρες μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, οι επεμβάσεις του Πινοσέτ άρχισαν να αγγίζουν τα μέσα ενημερώσεις. Όπως αναφέρεται στους Agger & Jensen (1996) τα ραδιόφωνα μετέδιδαν λίστες πολιτικών φιγούρων που αναζητούνταν για ανάκριση. Εκτός όμως των ραδιοφωνικών σταθμών, οι οποίοι βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο του πινοσετικού καθεστώτος, και τα υπόλοιπα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας, όπως η τηλεόραση και ο τύπος, υπόκεινταν σε λογοκρισία (Tange, 2013). Μέχρι το Φεβρουάριο του 1974, παραπάνω από τους μισούς δημοσιογράφους είχαν μείνει άνεργοι, ενώ οι εφημερίδες από έντεκα μειώθηκαν σε τέσσερις, και οι ραδιοφωνικοί σταθμοί μειώθηκαν κατά πέντε μετά από βομβαρδισμό (Espinoza Soto, 2007). Επιπλέον, δόθηκε εντολή για την καταστροφή βιβλίων, λογοτεχνικών έργων, ιστορικών κειμένων. Η επιβολή της λογοκρισίας δεν άργησε να επηρεάσει την έκφραση των καλλιτεχνών, των μουσικών και των συγγραφέων, τα πανεπιστημιακά τμήματα (Espinoza Soto, 2007· Tange, 2013). Καμία κριτική προς το στρατιωτικό καθεστώς δεν ήταν ανεκτή και επιτρεπτή, ακόμα και όταν προερχόταν από

συνδικάτα ή φοιτητικές οργανώσεις (Agger & Jensen, 1996). Τέτοιου τύπου μορφές αντίστασης σκορπίζονταν με χρήση βίας (Faúndez & Goecke, 2015). Μέσα στα πλαίσια της πολιτικής προαγωγής υποστηρικτικών και μόνο μηνυμάτων προς το καθεστώς του Πινοσέτ, τα αριστερά πολιτικά κόμματα κηρύχθηκαν παράνομα (Agger & Jensen, 1996), υποστηρικτές της αριστερής ιδεολογίας αλλά κυρίως αρχηγοί των αριστερών κομμάτων φυλακίστηκαν ή δολοφονήθηκαν, όπως για παράδειγμα οι αυτοί του Κομμουνιστικού Κόμματος το 1976 και του MIR (Revolutionary Left Movement) το 1974-1975 (Faúndez & Goecke, 2015).

Ο έλεγχος όμως του πληθυσμού επιτεύχθηκε μέσα από το κλίμα τρομοκρατίας που δημιούργησαν τα βασανιστήρια. Σύμφωνα με τους Faúndez & Goecke (2015), τα βασανιστήρια σημαίνουν έκθεση σε διάφορου τύπου βία μέσα από οργανωμένες πράξεις, οι οποίες, μέσα από την καταστροφή βασικών στοιχείων της ταυτότητας, στοχεύουν στην αποδιοργάνωση του υποκειμένου και την καταστροφή συγκεκριμένων πεποιθήσεων και πιστεύω. Στην περίπτωση της Χιλής, τα βασανιστήρια πραγματοποιούνταν στη βάση της απόσπασης πληροφοριών για τους «αριστερούς εχθρούς» και συμπεριλάμβαναν ακραίες μεθόδους πρόκλησης σωματικού πόνου, ενώ παράλληλα έστελναν ένα μήνυμα υπακοής στην υπόλοιπη κοινωνία, ένα μήνυμα υποταγής στην εξουσία. Αξίζει, σε αυτό το σημείο, να σημειωθεί ότι το ίδιο το σώμα των κρατούμενων αποτελούσε το σύμβολο της τρομοκρατίας και λειτουργούσε ως μεταδότης του φόβου στο κοινωνικό σώμα. Στα πλαίσια του ελέγχου του καθεστώτος του Pinochet εντάσσονται και οι έρευνες από τους στρατιωτικούς, οι οποίες έσπερναν το φόβο με τις ξαφνικές και μαζικές διερευνήσεις σε σπίτια, που περιελάμβαναν την καταστροφή επίπλων, προσωπικών αντικειμένων αλλά κυρίως την αρπαγή όποιας ανδρικής φιγούρας μεγαλύτερης των δεκαπέντε (15) χρόνων, οι οποίοι μπορεί να εξαφανίζονταν, να εκτελούνταν μπροστά στην ίδια τους την οικογένεια, να βασανίζονταν ή να στέλνονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (Espinoza Soto, 2007). Εκτός όμως από τους άνδρες, βασανιστήρια υπέστη και ένα πολύ μεγάλο μέρος των γυναικών, το οποίο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, διακρίνεται σε δύο κατηγορίες. Υπήρχαν οι γυναίκες που ήταν άμεσα εμπλεκόμενες, δηλαδή ασχολούνταν με τον αριστερό ακτιβισμό ή εργάζονταν σε μη «συμβατές» θέσεις (όπως καθηγήτριες, γιατροί, δικηγόροι), ενώ η δεύτερη κατηγορία συμπεριλαμβάνει γυναίκες που δεν είχαν δική τους ταυτότητα και η αναγνωρισιμότητα τους καθοριζόταν από ένα αρσενικό πρόσωπο σχέσης. Αυτό το τελευταίο γεγονός είχε σαν αποτέλεσμα οι γυναίκες που σχετιζόνταν με άνδρες ακτιβιστές, να φυλακίζονται και να βασανίζονται (Tange, 2013). Για τις φυλακισμένες γυναίκες ήταν σχεδόν δεδομένο το βίωμα

της σεξουαλικής κακοποίησης και του βιασμού – όπως ονομάζεται σήμερα σεξουαλική πολιτική βία (Faúndez & Goecke, 2015).

Τα βασανιστήρια, που επέστησαν τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες της χιλιανής κοινωνίας, φαίνεται να διακρίνονται σε δύο είδη. Τα πρώτα να αφορούν κυρίως το σύντομο διάστημα μετά την 11^η Σεπτεμβρίου που περιελάμβανε από συλλήψεις, δολοφονίες, κρυφές ταφές ή ρήψη του πτώματος μέχρι και άρνηση των ίδιων των πράξεων και κάλυψη τους με ψέματα. Με αυτόν τον τρόπο είχε επιτευχθεί η πραγματοποίηση πάρα πολλών εγκλημάτων, τα οποία όμως δεν μπορούσαν να αγγίξουν το φως της δημοσιότητας και της δικαιοσύνης. Όσον αφορά το δεύτερο είδος βασανιστηρίων εκτείνεται χρονικά από το 1974 - 1977 και πραγματοποιείται από την οργανωμένη υπηρεσία πληροφοριών DINA (Espinoza Soto, 2007). Αν και υπήρχαν και άλλες υπηρεσίες όπως οι SIN, SIRE, SICAR, DICAR, SIFA, DIFA, η DINA ήταν αναμφισβήτητα η πιο σκληρή (Agger & Jensen, 1996). Ανάμεσα στις αρμοδιότητες της ήταν και η δημιουργία κέντρων κράτησης σε ολόκληρη τη Χιλή, τα οποία «φιλοξενούσαν» κομμουνιστές, αριστερίζοντες, πολιτικούς ακτιβιστές, πρώην μέλη της Λαϊκής Ενότητας. Το κάθε κέντρο κράτησης φαίνεται ότι χαρακτηριζόταν από ένα συγκεκριμένο είδος βασανισμού (φυσικό, συναισθηματικό, σεξουαλικό), με τα πιο συνήθη να είναι χτυπήματα, σεξουαλική κακοποίηση, βιασμοί, ηλεκτρικό σοκ, ασφυξία, εξαναγκασμός επαφής με ούρα, κόπρανα ή παγωμένο νερό (Tange, 2013). Χώροι και στρατώνες στρατιωτικών χρησιμοποιήθηκαν ως στρατόπεδα συγκέντρωσης, ορισμένα πλοία ως χώροι κράτησης, ενώ πολλά στάδια έτυχαν παρόμοιας χρήσης (Agger & Jensen, 1996).

Ένας ακόμα τρόπος επιβολής του ολοκληρωτικού ελέγχου, της καταπίεσης και τρομοκρατίας ήταν οι δημόσιες εκτελέσεις και οι δολοφονίες. Οι συλλήψεις των ανθρώπων, σε πολλές περιπτώσεις, πραγματοποιούνταν από ένστολες στρατιωτικές ή αστυνομικές δυνάμεις, ενώ άλλες φορές από μυστικές υπηρεσίες, και ήταν συχνό φαινόμενο να καταλήγουν σε σοβαρό τραυματισμό ή να δολοφονούνται. Επίσης, το στήσιμο ενέδρων προκειμένου να πιαστούν οι πολιτικοί μαχητές ήταν αρκετά συχνό. Όπως και να χει, τα νεκρά σώματα ήταν πάρα πολλά. Υποστηρίζεται ότι τα σώματα όσων σκοτώθηκαν σε συγκρουσιακές καταστάσεις επεστράφησαν στις οικογένειες του, ενώ πάρα πολλοί άνθρωποι που ξεψύχησαν στους δρόμους παρέμειναν κατάκοιτοι σε γωνίες. Μια ακόμα τακτική άσκησης ελέγχου ήταν οι εξαφανίσεις προσώπων – έντονα συνδεδεμένες με τα βασανιστήρια. Οι εξαφανίσεις συμπεριλαμβάνουν όσους συνελήφθησαν είτε από τις κυβερνητικές αρχές είτε από μυστικές υπηρεσίες, και η ίδια η εξουσία αρνούταν την πραγματικότητα αυτής της κατάστασης. Σε αυτό το σημείο αξίζει να δοθεί έμφαση στις οικογένειες τόσο των

εκτελεσθέντων όσο και των εξαφανισμένων, οι οποίες βίωναν μια σταδιακή κλιμάκωση απομόνωσης. Η ύπαρξη ενός οικογενειακού μέλους που έχει εξαφανιστεί, σκοτωθεί ή βασανιστεί έφερε σοβαρούς κινδύνους στιγματισμού, και ακριβώς για αυτόν τον λόγο οι οικογένειες σιώπησαν, περιθωριοποιήθηκαν, απομονώθηκαν. Οι κοινωνικές σχέσεις, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, τραυματίστηκαν βαθιά από αυτή την κατάσταση. Τέλος, μια ακόμα στρατηγική που επέφερε σημαντικές ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις ήταν αυτή της εξορίας. Και σε αυτήν την περίπτωση δεν έχει υπολογιστεί επακριβώς ο αριθμός των εξορισθέντων, ωστόσο το Instituto Catolico Chileno de Migracion (INCAMI) υπολογίζει ότι περίπου ένα εκατομμύριο άνθρωποι εγκατέλειψαν τη χώρα τους από τη στιγμή της επιβολής του στρατηγικού πραξικοπήματος (Espinoza Soto, 2007).

Το 1988, έχοντας βιώσει 15 χρόνια καταπίεσης, βασανισμού, φόβου, απώλειας, ενώθηκαν στη Χιλή 14 πολιτικά κόμματα για να συνθέσουν την *Concertación de Partidos para el NO*, με στόχο την απομάκρυνση του Πινοσέτ από την εξουσία. Η καμπάνια του *NO* νίκησε το 1989. Στα τέλη του έτους η δημοκρατία είχε επιστρέψει, και από τις 14 Δεκεμβρίου αντιπροσωπεύτηκε από το πρόσωπο του Aylwin για τα πρώτα χρόνια μετά τη δικτατορία του Pinochet (Tange, 2013).

Παρόλη την αποκατάσταση της δημοκρατίας, πολλά από τα πρόσωπα άσκησης της απολυταρχικής εξουσίας δεν τιμωρήθηκαν στην πορεία των επόμενων χρόνων. Ορισμένοι δράστες, όπως αναφέρουν οι Roizblatt, Biederman & Brown (2014), κρίθηκαν ένοχοι και φυλακίστηκαν, και μόνο τότε ήρθε στην επιφάνεια η διπλή ζωή τους, όπου από την μια ήταν οι καλοί οικογενειάρχες και από την άλλη ήταν όργανα έκφρασης φρικαλεοτήτων και αποκρουστικών πράξεων. Ωστόσο, οι περισσότεροι εξ αυτών δεν τιμωρήθηκαν ποτέ. Η ατιμωρησία αυτών των ανθρώπων, υποστηρίζεται ότι είναι αυτή που συντηρεί το φόβο, τη σιωπή της κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που απουσιάζει από την μεταδικτατορική Χιλή είναι η απόδοση της νομικής δικαιοσύνης, δηλαδή της τιμωρίας των ανθρώπων που υπήρξαν υπεύθυνοι για τα παραπάνω εγκλήματα, αφού όπως διαβεβαιώνεται από τους νόμους ή άλλους μηχανισμούς προστατεύονταν από την ποινική δίωξη (Rauchfuss & Schmolze, 2008). Για παράδειγμα, πολλά μέλη του δικαστικού σώματος υποστήριζαν τον Πινοσέτ, και αυτό είχε ως αποτέλεσμα, από τη μια να προστατεύουν τους υπεύθυνους εγκλημάτων, ενώ από την άλλη να καταπατάνε τα ανθρώπινα δικαιώματα και να ισοπεδώνουν τη δικαιοσύνη (Espinoza Soto, 2007).

Η δικτατορία του Πινοσέτ με τις σκληρές πολιτικές καταπίεσης, τρομοκρατίας και διάχυσης φόβου φαίνεται ότι επηρέασε την ψυχική υγεία των χιλιανών πολιτών σε μεγάλο βαθμό, ενώ παράλληλα επέφερε συνταρακτικές αλλαγές στον κοινωνικό ιστό (Espinoza Soto, 2007). Τέλος, η ατιμωρησία που ακολούθησε μετά το στρατιωτικό καθεστώς δημιούργησε ένα κοινωνικό φαινόμενο αβεβαιότητας και δυσπιστίας προς κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες (Espinoza Soto, 2007) που λειτουργεί ακόμα και σήμερα ως εμπόδιο στην πρόσβαση της αλήθειας και διαιωνίζει τις ιστορικές ερμηνείες των καταστολών της ελευθερίας, εγκλωβίζοντας το παρόν της κοινωνίας στην καταστολή και την τρομοκρατία του παρελθόντος (Rauchfuss & Schmolze, 2008). Μετά από όλα αυτά, ίσως θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η Χιλή θυσιάστηκε στο βωμό οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων, και υποφέρει ακόμα από τα τραύματα του παρελθόντος, τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια.

2.2. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΕ ΑΤΟΜΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Το καθεστώς του Πινοσέτ αποτέλεσε αναμφισβήτητα για ένα μέρος της χιλιανής κοινωνίας τραυματικό γεγονός. Δεν ήταν λίγοι οι φυλακισμένοι, οι οποίοι δεν άντεξαν τα βασανιστήρια που υφίσταντο και πέθαναν κατά τη διάρκεια αυτών, ενώ άλλοι, μετά το τέλος του απολυταρχικού καθεστώτος, δεν άντεχαν τη μνήμη των τραυματικών εμπειριών και αυτοκτόνησαν (Zapata-Sepúlveda, 2014). Ωστόσο, το τραύμα και οι επιπτώσεις του, ακόμα και μετά το τέλος του τραυματικού γεγονότος του πραξικοπήματος, εξακολούθησαν να στοιχειώνουν τους επιζώντες των βασανιστηρίων αλλά και τις οικογένειες με αγνοούμενα μέλη (Diaz Cordal, 2005), καθώς οι βασανιστικές εμπειρίες και καταστάσεις που έχουν βιώσει βρίσκονταν ριζωμένες στο εσωτερικό τους (Zapata-Sepúlveda, 2014). Προκειμένου να περιγραφεί το τραύμα που βίωσαν οι επιζώντες της δικτατορίας του 1973-1990, χρησιμοποιήθηκε μια ποικιλία όρων. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφία, αν και συναντάται ο όρος του ιατρικού μοντέλου PTSD (Roizblatt et al., 2014) και του πολυτραυματισμού, δηλαδή το βίωμα περισσότερων του ενός τραυματικού γεγονότος (Espinoza Soto, 2007), έχει δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στα ψυχολογικά και συναισθηματικά επακόλουθα του τραυματικού αυτού καθεστώτος και κυρίως των βασανιστηρίων στον ατομικό ψυχισμό (Diaz Cordal, 2005· Zapata-Sepúlveda, 2014· Zapata-Sepúlveda, López-Sánchez & Sánchez-Gómez, 2012). Στη συνέχεια πραγματοποιείται μια απόπειρα μελέτης των προαναφερθέντων.

Αρχικά, αξίζει να σημειωθεί ότι ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας είχε βιώσει βασανιστήρια και ακριβώς για αυτό το λόγο, θα ξεκινήσουμε την εξέταση του ψυχολογικού τραυματισμού των χιλιανών από τους βασανισμένους επιζώντες.

Τα βασανιστήρια αποτελούν μεγάλης έντασης τραυματικά γεγονότα, και για αυτό σε πολλές περιπτώσεις οι επιζώντες δεν βρίσκουν λέξεις να τα περιγράψουν, να τα συζητήσουν με άλλους ή να τα εξιστορήσουν για τη δημιουργία της προσωπικής τους παρελθούσας εμπειρίας. Το ίδιο το τραυματικό γεγονός σε συνδυασμό με την αδυναμία έκφρασης του οδήγησαν πολλούς από τους επιζώντες, ακόμα και αφού αποκαταστήθηκε το δημοκρατικό πολίτευμα, σε μια σειρά ψυχολογικών και συναισθηματικών επιπτώσεων. (Roizblatt et al., 2014).

Σύμφωνα με τους Agger & Jensen (1996) και Roizblatt et al., (2014) τα δύο βασικά συναισθήματα που βιώνουν οι επιζώντες των βασανιστηρίων της δικτατορίας, είναι αυτά της ενοχής και της ντροπής. Το συναίσθημα της ενοχής κείται στη διαδικασία απόσπασης πληροφοριών μέσω των βασανιστηρίων. Ο ψυχολογικός πόνος που βίωσαν οι φυλακισμένοι σχετιζόταν με την ηθική και την ιδεολογία τους, τις οποίες σε πολλές περιπτώσεις πρόδωσαν αδυνατώντας να αντέξουν περαιτέρω το σωματικό πόνο. Με αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία της *παροχής πληροφοριών* στις ένοπλες δυνάμεις έγινε αντιληπτή ως μια πολιτική αποτυχία, απώλεια και ήττα, ως μια προσωπική προδοσία, για την οποία ο πληροφοριοδότης φέρει ευθύνη και ενοχή (Agger & Jensen, 1996). Το συναίσθημα της ντροπής, από την άλλη, φαίνεται ότι σχετίζεται περισσότερο με την κακοποίηση και την ταπείνωση που συνόδευε τα βασανιστήρια (Agger & Jensen, 1996· Roizblatt et al., 2014). Μια συνήθης τακτική βασανισμού σχετιζόταν με τη σεξουαλικότητα, όπως για παράδειγμα η δημόσια έκθεση γυμνού κρατούμενου ή σεξουαλική κακοποίηση, τακτικές, οι οποίες κατέληγαν σε μια συναισθηματική αλλοτρίωση των συναισθημάτων που αφορούσαν το σώμα και τη σεξουαλικότητα (Agger & Jensen, 1996). Αυτού του είδους τα βασανιστήρια, οδήγησαν τους επιζώντες στα συναισθηματικά μονοπάτια της ντροπής λόγω του εξαθλιωτικού τους χαρακτήρα και της ιδέας ότι είναι πλέον μολυσμένοι, βρώμικοι από τη σεξουαλική πράξη, αλλά και σε αυτά της ενοχής, καθώς σε πολλές περιπτώσεις ένιωθαν ότι είχαν μερίδιο ευθύνης για αυτά (Roizblatt et al., 2014).

Τα βασανιστήρια άφηγαν τους κρατούμενους με μια αίσθηση αβοηθησίας, παθητικότητας, αδυναμίας, πυροδοτώντας μια αντίδραση *εκδίκησης* που δύναται να πάρει δύο δρόμους, είτε κατευθυνόμενη εσωτερικά, προς τον ίδιο τον εαυτό, είτε εξωτερικά, προς άλλους ανθρώπους (Roizblatt et al., 2014), μέσω των ψυχολογικών διαδικασιών της διάσχισης και της θυματοποίησης αντίστοιχα (Agger & Jensen, 1996). Η διάσχιση χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων ως ένα μέσο ψυχολογικής επιβίωσης. Πρόκειται για ένα μηχανισμό άμυνας απέναντι σε μια κατάσταση τεράστιου άγχους και υπερδιέγερσης, όπως αυτή των βασανιστηρίων, όπου οι κρατούμενοι πραγματοποίησαν μια

διάσπαση του «εγώ» προκειμένου να μπορέσουν να τη χειριστούν. Όπως περιγράφηκε και στην περίπτωση του Ολοκαυτώματος, τα διασχισμένα άτομα νιώθουν ότι αυτό το τραυματικό γεγονός του παρελθόντος ήταν κάτι μη πραγματικό, ένας εφιάλτης έξω από τους ίδιους. Ακόμα, τα διασχισμένα μέρη του ψυχισμού, μη μπορώντας να ενωθούν από τον επιζών, δύνατο να οδηγήσουν στη δημιουργία σύγχυσης μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, με αποτέλεσμα την εκδήλωση παρανοϊκών συμπτωμάτων (Agger & Jensen, 1996· Roizblatt et al., 2014). Οι Roizblatt et al. (2014) αναφέρουν τρεις συμπεριφορές στις οποίες μπορεί να οδηγηθούν οι διασχισμένοι επιζώντες, στην αμνησία (απώλεια παρελθουσών μνημών), την απορρόφηση (ενασχόληση με μια συγκεκριμένη δραστηριότητα με τέτοια ένταση ώστε να σημειώνεται αδυναμία προσοχής σε οτιδήποτε άλλο τριγύρω) και την απο-εξατομίκευση (τα άτομα ως παρατηρητές και μόνο, χωρίς να υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ σώματος και συναισθήματος).

Η θυματοποίηση, από την άλλη, είναι μια διαδικασία που αφορά τις διαπροσωπικές σχέσεις, η οποία συμπεριλαμβάνει αλλαγές ιδεολογικής οπτικής και τις σχέσεις του θύματος με τον κόσμο. Ίσως να μπορούσαμε να πούμε ότι ορισμένοι πρώην κρατούμενοι αφομοίωσαν στην μετέπειτα ζωή τους έναν από τους δύο ρόλους που δομούν τη διαδικασία της θυματοποίησης, αυτόν του θύματος και του θύτη. Κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων, οι σχέσεις μεταξύ αρχών και φυλακισμένων χαρακτηρίζονταν από εξουσιαστική δομή, η οποία ήθελε τις αρχές στην ανώτερη θέση και τους κρατούμενους στην κατώτερη. Έτσι, λοιπόν, υπήρξαν κρατούμενοι, οι οποίοι μετά την αποφυλάκιση ταυτίστηκαν με τον ρόλο του εξουσιαζόμενου, με την κατώτερη θέση που κατείχαν κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων και τον μετέφεραν στις σχέσεις στο οικογενειακό ή πολιτικό περιβάλλον. Ενώ άλλοι κρατούμενοι ταυτίστηκαν με τον ρόλο του εξουσιαστή αλλά και με το επιθετικό περιεχόμενο του ρόλου, το οποίο είχαν βιώσει στα βασανιστήρια. Στην τελευταία κατηγορία έχουν σημειωθεί αντιδράσεις και συμπτώματα όπως εσωτερικό μίσος, απόπειρες αυτοκτονίας, αίσθημα απώλειας, σεξουαλική ανικανότητα, αδυναμία εργασίας, δόμησης στενών σχέσεων (Agger & Jensen, 1996) αλλά και μια σειρά ψυχοσωματικών (Agger & Jensen, 1996· Espinoza Soto, 2007). Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, η ταυτότητα πολλών αποφυλακισμένων επιζώντων μέσα από τις παραπάνω διαδικασίες είχε καταστραφεί (Agger & Jensen, 1996· De Viñar, 2012).

Ωστόσο, η πολιτική βία που μάστιξε την Χιλή την περίοδο της δικτατορίας λειτούργησε μετατραυματικά σε συναισθηματικό επίπεδο σε όσους την βίωσαν. Εκτός από τα προαναφερθέντα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής που παρατηρήθηκαν σε όσους βασανίστηκαν, σημειώθηκαν και συναισθήματα πόνου, μοναξιάς, θυμού και εγκατάλειψης

(Zapata-Sepúlveda, 2014), αλλά και έντονους φόβους, σχετιζόμενους με τις εμπειρίες του παρελθόντος καθεστώτος, όπως για παράδειγμα το φόβο ενδεχόμενης φυλάκισης που βίωναν συχνά οι πρώην πολιτικοί κρατούμενοι, το φόβο στάθμευσης αυτοκινήτου έξω από το σπίτι καθώς έτσι ακριβώς μπορεί να είχε πραγματοποιηθεί η σύλληψη τους, αλλά και έναν ευρύτερο φόβο επανάληψης αυτής της τρομοκρατικής κατάστασης (Zapata-Sepúlveda, et al., 2012). Τα συναισθήματα αυτά, όμως, αποτέλεσαν μόνο μια έκφανση του τραύματος, καθώς σημειώθηκαν και διάφορες συμπεριφορικές αντιδράσεις, όπως flashback, αναβίωση, πάγωμα αντίδρασης, αλκοολισμός, βία, κατάθλιψη, ψευδαισθήσεις, ψυχική κατάρρευση σε ημερομηνίες σχετιζόμενες με τα γεγονότα της δικτατορίας (Zapata-Sepúlveda, 2014), και συναισθηματικές εκρήξεις (Roizblatt et al., 2014).

Ανάμεσα στις προκληθείσες συμπεριφορικές αντιδράσεις, εκτός των παραπάνω, συμπεριλαμβάνονται και αλλαγές στον τρόπο αντίληψης του κόσμου, της ένταξης μέσα στο κοινωνικό σύνολο και των διαπροσωπικών σχέσεων (Zapata-Sepúlveda et al., 2012). Όσον αφορά τον τρόπο αντίληψης του κόσμου, φαίνεται ότι μετά το βίωμα του στρατιωτικού καθεστώτος και της άσκησης της πολιτικής βίας, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την ίδια τους την κοινωνία με έναν αρνητικό τρόπο, καθώς πιστεύουν ότι το απολυταρχικό καθεστώς εξακολουθεί να επηρεάζει την χιλιανή κοινωνία (Zapata-Sepúlveda, 2014· Zapata-Sepúlveda et al., 2012). Ακόμα, η αρνητική αντίληψη του κόσμου αντανακλάται μέσα από τις ανησυχίες που αναφέρουν οι άνθρωποι για τα πολιτικά θέματα που επικρατούν σε άλλα μέρη της γης (πόλεμος, αδικία) (Zapata-Sepúlveda, 2014· Zapata-Sepúlveda et al., 2012), τα οποία αναπαράγουν μορφές πολιτικής βίας, παρόμοιας με αυτή που βίωσαν οι ίδιοι και ως εκ τούτου αναπαράγουν μια μορφή τραύματος στους ίδιους (Zapata-Sepúlveda, 2014).

Ένα ακόμα στοιχείο που συμβάλλει αναμφισβήτητα στην αρνητική θέαση του κόσμου είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός και ο στιγματισμός που βιώνουν τα πρόσωπα που υπέφεραν κατά τη διάρκεια του 1973-1990 (Zapata-Sepúlveda, 2014). Το γεγονός, ότι εκείνη την περίοδο άνθρωποι έθεσαν σε ρίσκο τις ζωές τους για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, το οποίο κατέληξε σε πολυεπίπεδη ήττα, τους ώθησε ουσιαστικά στην κατανόηση ότι δεν υπάρχει χώρος για αυτούς μέσα στην κοινωνία, γεγονός που λειτούργησε ως εμπόδιο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην επανένταξη τους σε αυτήν (Roizblatt et al., 2014). Προκειμένου να χειριστούν κάτι τέτοιο, ορισμένοι σταμάτησαν να ασχολούνται με τις πολιτικές οργανώσεις, θυσιάζοντας τα πολιτικά πιστεύω τους (Zapata-Sepúlveda, 2014), ενώ μια άλλη μερίδα ατόμων στιγματίστηκε βιώνοντας αδιαφορία, κοινωνική και ατομική περιθωριοποίηση (Espinoza Soto, 2007· Zapata-Sepúlveda et al., 2012), δημιουργώντας στα πονεμένα μέλη της Χιλής έντονη δυσφορία ως προς την αντίδραση της κοινωνίας απέναντι σε

ένα τόσο σοβαρό θέμα, όπως αυτό της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Zapata-Sepúlveda et al., 2012).

Τα άτομα ωστόσο που βίωσαν το πραξικόπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και τα επακόλουθα του, βίωσαν επιπλέον συνταρακτικές αλλαγές στις διαπροσωπικές σχέσεις (Zapata-Sepúlveda et al., 2012· Roizblatt et al., 2014). Οι σχέσεις σε φιλικό, εργασιακό, οικογενειακό επίπεδο «είχαν μολυνθεί» με έναν μοναδικό τρόπο από τη δυσπιστία που κυριαρχούσε το διάστημα της δικτατορίας. Χαρακτηριστικό, πλέον των ατόμων που βίωσαν συλλήψεις, φυλακίσεις, βασανιστήρια, εξαφανίσεις συγγενικών προσώπων μέσα στο απολυταρχικό καθεστώς, έγινε η έλλειψη εμπιστοσύνης, γεγονός που επηρέασε την αλληλεπίδραση στο διαπροσωπικό επίπεδο (Roizblatt et al., 2014). Προκειμένου να περιγραφεί αυτό το φαινόμενο, ο Laing (όπως αναφέρεται στους Roizblatt et al., 2014) έχει χρησιμοποιήσει τον όρο *mystification*, ο οποίος προέρχεται από το αγγλικό ρήμα *mystify* που σημαίνει περιπλέκω, μπερδέω κάποιον, ενώ ως ουσιαστικό συναντάται και στη Μαρξιστική σκέψη, περιγράφοντας μια συσκοτιστική διαδικασία κυρίως καπιταλιστικών και κοινωνικών δυναμικών ως εμπόδιο της κριτικής αντίληψης (Merriam-Webster.com, 2016), ενώ στην προκειμένη περίπτωση περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο, η πηγάζουσα από τις συγκεκριμένες πολιτικές εμπειρίες, έλλειψη εμπιστοσύνης διαβρώνει τις σχέσεις, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην οικογενειακή δομή, η οποία θα αναλυθεί στο επόμενο υποκεφάλαιο.

2.3. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Προτού ξεκινήσει η μελέτη του τραύματος στο οικογενειακό επίπεδο, κρίνεται απαραίτητη η παρουσίαση μιας εναλλακτικής έννοιας, η οποία θα λειτουργήσει ως χρήσιμο εργαλείο στην ανάλυση τόσο του οικογενειακού όσο και του κοινωνικού επιπέδου. Πρόκειται για την έννοια του ψυχοκοινωνικού τραύματος, η οποία συμβάλλει στην κατανόηση και την εκφράση των περίπλοκων εσωτερικών χαρακτηριστικών της πολιτικής βίας και ως εκ τούτου στην κλινική θεραπεία (Faúndez & Goecke, 2015). Σύμφωνα με την Espinoza Soto (2007), το ψυχοκοινωνικό τραύμα του Ignacio Martín-Baró στηρίζει την εννοιολόγηση του τόσο στις κοινωνικές και ιστορικές ρίζες του, όσο και σε επιπλέον κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, ικανούς να συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός τραυματικού πλαισίου. Ο Martín-Baró (σύμφωνα με τους Faúndez & Goecke, 2015), τονίζει ότι τόσο η αρχή (προέλευση) όσο και το τέλος (επιπτώσεις) της πολιτικής βίας κείτονται στο εσωτερικό των κοινωνικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο στάδιο, η δομική ανισότητα των ιστορικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών ήταν αυτή που γέννησε κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες οδήγησαν σε κοινωνική και πολιτική πόλωση μεταξύ των τάξεων και παράλληλα

δημιουργούσαν τραυματικά γεγονότα και καταστάσεις. Στο δεύτερο στάδιο, εμφανίζεται ο έντονα συγκρουσιακός χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων, ο οποίος πλέον αδυνατεί να επιλυθεί με ειρηνικά μέσα, και καταλήγει στην εκδήλωση βίας. Το τελευταίο στάδιο, αφορά την μετά-δικτατορική περίοδο, όπου στις κοινωνικές σχέσεις είναι εμφανείς οι επιπτώσεις των παρελθουσών πλέον συγκρούσεων (Espinoza Soto, 2007).

Επομένως, η έννοια του ψυχοκοινωνικού τραύματος συμβάλλει στην κατανόηση των επιπτώσεων της πολιτικής βίας στις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα στις οποίες αναπόφευκτα συμπεριλαμβάνεται και η οικογένεια, τις επιπτώσεις της οποίας θα μελετήσουμε στο παρόν υποκεφάλαιο. Χρησιμοποιώντας τον όρο οικογένεια στην περίπτωση της Χιλής, αναφερόμαστε στα μέλη μιας ομάδας, τα οποία ενώνονται μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς, ενώ τα κοινωνιολογικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά της θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανιχνεύονται στην ισχυρή συνοχή, τη συνεχόμενη κοινωνική επαφή, την οικονομική και νομική αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών, αλλά και την επίδραση σε αποφάσεις των μελών (για παράδειγμα σε σχέση με το γάμο, την εκπαίδευση, την πολιτική κατεύθυνση, τη θρησκεία) (Agger & Jensen, 1996). Η οικογένεια για τη χιλιανή κοινωνία δεν ήταν ένας απλός θεσμός, αντιθέτως ήταν το βασικό δομικό στοιχείο της, στην καταστροφή του οποίου στόχευσε το στρατιωτικό καθεστώς με τα άμεσα ή έμμεσα μέτρα καταστολής που πήρε (Roizblatt et al., 2014). Το ψυχοκοινωνικό τραύμα που γεννιέται μέσα από την εμφάνιση της πολιτικής βίας, όμως, εκτός από τις επιπτώσεις που εκδηλώνει στις οικογένειες των άμεσα τραυματισμένων προσώπων, φαίνεται να επηρεάζει και τις επόμενες γενιές μέσω της διαδικασίας της διαγενεαλογικής μετάδοσης του. Προκειμένου να αποδειχθεί αυτό, θα ήταν καλό να αναπτυχθεί ένας κοινός τόπος κατανόησης των γενεών, ο οποίος, στην προκειμένη περίπτωση, θα κινείται στους εξής άξονες: η γενιά που βίωσε τα μέτρα καταστολής κατηγοριοποιείται ως η πρώτη γενιά, τα παιδιά της ως δεύτερη, και τα εγγόνια της ως τρίτη γενιά πολιτικής βίας. (Faúndez & Goecke, 2015).

Στους Agger & Jensen (1996) αναφέρονται τυπικά δύο επίπεδα τραυματοποίησης για την πρώτη γενιά, η πρωτεύουσα και η δευτερεύουσα. Η πρωτεύουσα τραυματοποίηση (primary traumatization) βιώνεται από μέλη της οικογένειας που έχουν φυλακιστεί ή βασανιστεί μαζί, και ίσως έχουν υπάρξει μάρτυρες βασανισμού των ίδιων τους των συγγενών. Τέτοιου τύπου πρακτικές όμως στοχεύουν στην εκμετάλλευση των συναισθηματικών σχέσεων μεταξύ των συγγενικών προσώπων, ενώ για το σύνολο της οικογένειας είναι μια ταπεινωτική εμπειρία. Πολλές οικογένειες που είχαν υποστεί βασανιστήρια είχαν αναπτύξει ένα βασικό χαρακτηριστικό διαφορούμενης κατάστασης (όπως

για παράδειγμα η παροχή πληροφοριών από τον σύζυγο, διαφορετικά η συνέχιση βασανισμού της συζύγου), το οποίο διαρρήγνυε τον πυρήνα της, με αποτέλεσμα τα μέλη της να απομονώνονται, να αποκόπτονται το ένα από το άλλο. Εκτός όμως από την πρωταρχική τραυματοποίηση, μια οικογένεια μπορούσε να βιώσει και δευτερεύουσα τραυματοποίηση. Κάτι τέτοιο μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την πρωτεύουσα τραυματοποίηση ενός μέλους της οικογένειας. Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, μπορούσαν να υπάρχουν οικογένειες με μέλη που είχαν εξαφανιστεί, δολοφονηθεί, φυλακιστεί, οι οποίες ανέπτυσσαν δευτερεύουσα τραυματοποίηση μέσα από την πρωτεύουσα του βασανισμένου συζύγου, αδερφού ή της μητέρας. Για τα μέλη που ήταν έμμεσα εμπλεκόμενα σε αυτήν την κατάσταση, η δευτερεύουσα τραυματοποίηση αποτελούσε κύριο τραύμα (Agger & Jensen, 1996). Προκειμένου, όμως, να μελετηθούν εκτενέστερα οι τραυματικές συνέπειες στο οικογενειακό επίπεδο, θα ακολουθήσει μια συστημική ανάλυση τριών τύπων οικογένειας που δημιουργήθηκαν μετά το τέλος της δικτατορίας: η οικογένεια με αγνοούμενα μέλη, η οικογένεια με δολοφονημένα ή εκτελεσμένα μέλη και η οικογένεια των πρώην πολιτικών κρατούμενων.

Μια από τις πιο τραυματικές εμπειρίες για τη χιλιανή οικογένεια ήταν η εξαφάνιση ενός μέλους της. Πολλά άτομα συνελήφθησαν εν μια νυκτί από κυβερνητικές δυνάμεις και είτε δολοφονήθηκαν είτε στάλθηκαν σε άγνωστα μέρη κράτησης. Σε πάρα πολλές περιπτώσεις, οι αρχές αρνούσαν την πράξη της απαγωγής και ως εκ τούτου δημιουργούταν ένα κλίμα σύγχυσης στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Στόχος αυτού του μέτρου δεν ήταν τίποτα άλλο από την αποδυνάμωση της οικογένειας μέσα από τον θρυμματισμό της εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της (Roizblatt et al., 2014). Η τακτική των αρχών να αρνούνται το γεγονός της εξαφάνισης που βίωνε η οικογένεια δημιουργούσε σημαντικές επιπτώσεις. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι κυβερνητικές αρχές προκειμένου να καλύψουν την απαγωγή ενός ανθρώπου προχωρούσαν σε μη πραγματικές, κυνικές και σκληρές εξηγήσεις (όπως ότι ο σύζυγος εγκατέλειψε την οικογένεια προκειμένου να είναι με μια άλλη γυναίκα) (Agger & Jensen, 1996· Roizblatt et al., 2014). Έτσι λοιπόν, υπήρχαν δύο πραγματικότητες, αυτή των οικογενειών που είχαν παρακολουθήσει τη σύλληψη του συγγενή με τα ίδια τους τα μάτια και αυτή των αρχών που υποστήριζαν ότι δεν συνέβη ποτέ κάτι τέτοιο. Αυτή η διαστρέβλωση των γεγονότων, ορισμένες φορές, εξέθετε τα μέλη της οικογένειας σε ψυχωτικές καταστάσεις παραισθήσεων και ψευδαισθήσεων (Agger & Jensen, 1996). Ακόμα, προκειμένου να χειριστεί η οικογένεια την κατάσταση παρατηρήθηκαν αμυντικές στρατηγικές όπως άρνηση και διάσχιση (Roizblatt et al., 2014).

Αυτό που βίωναν ουσιαστικά οι οικογένειες από την αρχής της δικτατορικής περιόδου μέχρι και σήμερα ίσως, ήταν μια κατάσταση σύγχυσης, κατά τη διάρκεια της οποίας δεν γνώριζαν τι έχει απογίνει ο συγγενής τους, αν ζει ή όχι, αν είναι νεκρός πώς πέθανε, και πού βρίσκεται το σώμα του. Βρίσκονταν σε ένα αέναο μεταίχμιο ζωής και θανάτου για το αγαπημένο πρόσωπο, σε μια απολύτως θολή κατάσταση άγνωστου. Αν η οικογένεια αναγνώριζε το θάνατο του αγαπημένου τους, εγκατέλειπαν οποιαδήποτε ελπίδα, και συνοδεύονταν από ενοχές αφού είχαν αποδεκτεί ότι πρέπει να προχωρήσουν (Roizblatt et al., 2014). Όταν, από την άλλη, αν συνέχιζαν να τον θεωρούν ζωντανό ζούσαν με ένα *φάντασμα* που φυσικά δεν υπήρχε στο οικείο περιβάλλον, αλλά δεν ήταν και νεκρός (Agger & Jensen, 1996). Με άλλα λόγια, αυτή η ψυχολογική παρουσία εξακολουθούσε να υπάρχει λόγω της ζωντανής συναισθηματικής νοητικής αναπαράστασης του συγγενικού προσώπου, το οποίο όμως φυσικά ήταν απών (Roizblatt et al., 2014).

Η κατάσταση αυτή εμποδίζει τους συγγενείς από τη διαδικασία του πένθους, εγκλωβίζοντας τους σε μια διφορούμενη απώλεια, η οποία δημιουργεί χρόνια αμφιθυμία, με τη θλίψη να παραμένει παγωμένη και χρόνια άλυτη μαζί με συναισθήματα λύπης, έντασης, θυμού, σύγχυσης, άγχους (Roizblatt et al., 2014). Η Traverso (όπως αναφέρεται στους Agger & Jensen, 1996), βασιζόμενη σε έννοιες του Bowlby βρήκε τρεις φάσεις, από τις οποίες πέρασαν σύζυγοι που είχαν χάσει τα ίχνη των συζύγων τους. Η πρώτη φάση, όταν η σύζυγος έρχεται αντιμέτωπη με την απώλεια του αγαπημένου, περιλαμβάνει αντιδράσεις όπως συναισθηματικό μούδιασμα ή παράλυση, φόβο, αβοηθησία, σοκ, θυμό, νάρκη, μελαγχολική διάθεση, ενοχές. Η δεύτερη φάση σχετιζόταν με καημό, λαχτάρα και αναζήτηση του αγαπημένου προσώπου, αλλά και συναίσθημα οργής, απόλυτη ταύτιση με τον αγνοούμενο, παραισθήσεις σχετιζόμενες με τον αγαπημένο, όνειρα που τον περιλαμβάνουν. Σε αυτή τη φάση, εν αντιθέσει με την πρώτη, κυρίαρχα συναισθήματα ήταν η μοναξιά και η βαθιά απελπισία. Στην τρίτη φάση, αυτή της επανοργάνωσης, φαίνεται ότι αν και οι γυναίκες ήταν σε θέση να οργανώσουν το ρόλο τους σε σχέση με τις εργασιακές ή γονεϊκές τους υποχρεώσεις, υπέφεραν από συναισθηματικά προβλήματα και εξακολουθούσαν να θεωρούν τους εαυτούς τους παντρεμένες και δεσμευμένες στον αγνοούμενο σύζυγο (Agger & Jensen, 1996). Η εύρεση του σώματος του αγαπημένου προσώπου ήταν ο μοναδικός τρόπος απεγκλώβισης της οικογένειας από αυτήν την κατάσταση (Agger & Jensen, 1996· Roizblatt et al., 2014).

Σύμφωνα με τους Agger & Jensen (1996) και Roizblatt et al. (2014) τα οικογενειακά πρόσωπα που βρίσκονταν σε αυτή τη μεταίχμιακή κατάσταση γνώσης-αγνοσίας έχουν

υποστεί ακραίο και συνεχές τραύμα, λόγω του ασταθούς περιβάλλοντος που είχε δημιουργηθεί από την ανθρωπίνως προκληθείσα πολιτική καταπίεση. Ακόμα, το Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας της Λατινικής Αμερικής (όπως αναφέρεται στους Roizblatt et al., 2014) ανέδειξε ότι ο διαρκής χαρακτήρας των συγκεκριμένων τραυματικών γεγονότων αναπόφευκτα επηρέασε και το υποσύστημα των παιδιών μέσα στο οικογενειακό σύνολο.

Λειτουργώντας προστατευτικά, πολλοί γονείς απέκρυπταν από τα παιδιά τους την αγνοούμενη μοίρα του συγγενή τους και με αυτόν τον τρόπο εισήγαγαν εντός του οικογενειακού συστήματος ένα μυστικό που μετέβαλλε τις δυναμικές του. Τα παιδιά αυτών των οικογενειών συχνά αδυνατούσαν να εσωτερικεύσουν την ιδανική γονεϊκή μορφή, και έφεραν στο εσωτερικό τους ανείπωτο και ανέκφραστο θυμό προς το απόν πρόσωπο, που με τη σειρά του δημιουργούσε αίσθημα ενοχής. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι χαρακτηρίζονταν από εσωστρέφεια, λύπη, ξεσπάσμα κλάματος, άγχος αποχωρισμού, ψυχοσωματικές διαταραχές, διαταραχές στον ύπνο, φόβο απώλειας άλλων μελών της οικογένειας, άρνηση συζήτησης για το απόν πρόσωπο (Agger & Jensen, 1996). Μια ακόμα αξιοσημείωτη συνέπεια αυτών των τραυματικών γεγονότων εντοπίζεται στη διαδικασία της διαφοροποίησης των παιδιών και του σχηματισμού ταυτότητας. Οι διαδικασίες αυτές επηρεάζονταν επειδή συχνά οι γονείς λόγω της άμεσης εμπλοκής με τα κατασταλτικά μέτρα θεωρούνταν θύματα και η αντίληψη των παιδιών ως θυμάτων ή όχι δημιουργούσε στα ίδια σύγχυση. Πιο συγκεκριμένα, παιδιά γονέων-θυμάτων, τα οποία δεν γίνονταν αντιληπτά ως θύματα ήταν δυνατόν να χάσουν την αίσθηση του ανήκειν από το οικογενειακό σύνολο, ενώ παιδιά που ταυτιζόνταν με το σύστημα των γονεϊκών πιστεύω ήταν δυνατόν να ζήσουν μέσα από το τραύμα των γονιών τους (Roizblatt et al., 2014).

Ανάμεσα στα τραυματικά γεγονότα της περιόδου 1973-1990 ανήκουν και οι δολοφονίες και οι εκτελέσεις οι οποίες στόχευαν κυρίως τα αρσενικά της οικογένειας, τον πατέρα ή/και τα ενήλικα παιδιά. Το διακρίνουν σημείο των οικογενειών με δολοφονημένα ή εκτελεσμένα μέλη από αυτές με εξαφανισμένους συγγενείς, είναι ότι πλέον η οικογένεια δεν αμφιταλαντεύεται στο «ζει-δεν ζει», αλλά γνωρίζει ότι είναι νεκρός, και σε πολλές περιπτώσεις έχουν μαρτυρήσει την ώρα της εκτέλεσης. Ωστόσο, κάποιες οικογένειες φαίνεται να χειρίστηκαν το πένθος προσδίδοντας έναν ενεργά πολιτικό χαρακτήρα αντίστασης, άλλες το συνόδευσαν με ένα εκδικητικό χαρακτήρα και κάποιες άλλες βίωναν αυτο-θυματοποίηση. Σε όλες τις περιπτώσεις, κυριαρχούσε μια αέναη απειλή της ζωής η οποία αύξανε το στρες της οικογένειας και μπορούσε να εκδηλωθεί μέσα από συμπτώματα όπως εφιάλτες, flashbacks, σκέψεις σχετικά με το αγαπημένο πρόσωπο αλλά και

ψυχοσωματικά συμπτώματα. Ακόμα οι μεταβολές στη δυναμική της οικογένειας, στις αλληλεπιδράσεις και τη συμπεριφορά δεν απουσίαζαν. Ο θάνατος, όμως, των ανθρώπων αυτών παρουσιάστηκε μέσα από τα χειραγωγημένα μέσα ενημέρωσης. Οι παραπονημένες πληροφορίες ήρθαν να γρατζουνήσουν τα αφτιά της κοινωνίας ονομάζοντας τους τρομοκράτες, εγκληματίες, επικίνδυνα όντα. Αυτή ακριβώς η παραπονημένη πραγματικότητα ήταν που σύγχυσε την ερμηνεία πολλών παιδιών σχετικά με το απόν μέλος, στρέφοντας τα εναντίον τους και συνδέοντας πλέον το πατέρα ή τον αδερφό με πόνο και οργή πηγάζουσα από την απουσία του (Agger & Jensen, 1996).

Οι δυναμικές εντός του οικογενειακού συστήματος φαίνεται ότι επηρεάστηκαν και στις οικογένειες των οποίων μέλη είχαν υπάρξει πολιτικοί κρατούμενοι και είχαν υποστεί πολλές από τις κατασταλτικές πολιτικές (Agger & Jensen, 1996). Για αρχή, μεγάλο μέρος των πολιτικών κρατούμενων απουσίαζε από το οικογενειακό περιβάλλον για χρόνια ολόκληρα. Ένα τέτοιο γεγονός συχνά καθιστά τον πρώην πολιτικό κρατούμενο ξένο ως προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Οι γονείς που γυρνούσαν φαίνεται να μην ήταν οι ίδιοι με αυτούς που είχαν φύγει. Ήταν πρόσωπα γεμάτα θυμό, ο οποίος δεν μετεφραζόταν με λέξεις, αντιθέτως έμεναν στο εσωτερικό του γονιού - επιζώντα και τον καταστύσε έναν ξένο (De Viñar, 2012). Μετά την επιστροφή των πολιτικών κρατούμενων στην οικογένεια η επικοινωνία φαίνεται να υπόκειται σε σκληρή μεταβολή, καθώς διαμεσολαβούνταν από αμυντικούς μηχανισμούς (άρνηση και αποφυγή), οι οποίοι οδηγούσαν σε μια κατάσταση αποσιώπησης των παρελθουσών βασανιστικών καταστάσεων, ενώ η τελευταία με τη σειρά της αντανakλούνταν στην επικοινωνία μεταξύ των μελών (Agger & Jensen, 1996).

Ακόμα, όπως αναφέρθηκε και στο τραύμα στο ατομικό επίπεδο, δεν ήταν λίγοι οι τραυματισμένοι πολιτικοί κρατούμενοι – συνήθως πατρικές μορφές -οι οποίοι όταν επέστρεφαν στην οικογένεια τους μετέφεραν το αυταρχικό μοντέλο του καθεστώτος μέσα στο οικογενειακό σύστημα, δημιουργώντας δηλαδή μέσα από δικτατορικές ή βίαιες πρακτικές απέναντι στο οικογενειακό σύνολο, μια δικτατορική πατριαρχία, η οποία επηρέαζε ολόκληρη την οικογένεια. Μέσα σε ένα αυταρχικό γονεϊκό κλίμα παρόλο που κάποια παιδιά συμμορφώνονταν, υπήρχαν άλλα που αντιδρούσαν με άρνηση ως προς την ενασχόληση με την πολιτική ή την αριστερή ιδεολογία συγκεκριμένα. Αντιμετωπίζοντας, επομένως, μια σειρά αλλαγών λόγω προηγούμενων τραυματικών εμπειριών το συγκρουσιακό κλίμα που επικρατούσε στη συνέχεια μεταξύ των μελών είναι αναμφισβήτητο (Agger & Jensen, 1996).

Από την προαναφερθείσα συστημική ανάλυση, προκύπτουν τόσο ο τρόπος, με τον οποίο το τραύμα των ανθρώπων που βίωσαν την περίοδο της δικτατορίας επηρέασε την οικογένεια ως σύνολο, αλλά και τις τραυματικές επιπτώσεις που βίωσαν τα παιδιά τους, η δεύτερη γενιά. Ενώ ακόμα έχει βρεθεί (Faúndez & Goecke, 2015), ότι η δεύτερη γενιά χαρακτηρίζεται από δυσκολίες αναφορικά με τις διαδικασίες της εξατομίκευσης και της δόμησης της ταυτότητας. Σχετικά με την εξατομίκευση έχει παρατηρηθεί, ότι οι ίδιες οι οικογένειες αδυνατούν να την αντέξουν στα έφηβα παιδιά τους, καθώς τους φέρνει στην επιφάνεια καταπιεσμένα συναισθήματα, όπως αυτά της απώλειας και του πένθους. Ακόμα, οι εντολές, οι προσδοκίες και η κληρονομιά που έχουν εκληφθεί από την οικογένεια παρουσιάζονται ως κυρίαρχα επιδρόντα στοιχεία στη μετέπειτα διαμόρφωση της ζωής των παιδιών (Faúndez & Goecke, 2015).

Η έρευνα των Faúndez & Goecke (2015) επιβεβαιώνει, ότι εκτός από την μετάδοση του τραύματος στη δεύτερη γενιά, πραγματοποιείται μετάδοση και στην τρίτη γενιά. Κλειδί σε αυτή τη διαδικασία φαίνεται, εκτός από τις συμπεριφορές, να αποτελούν και οι ιστορίες, οι εικόνες με τις οποίες η τρίτη γενιά έχει έρθει σε επαφή και κατά συνέπεια έχει επηρεαστεί βαθύτατα. Τα εγγόνια των πρώην πολιτικών κρατούμενων δομούν μια ταυτότητα, της οποίας μέρος αποτελεί η τραυματική ιστορία ή η μνήμη των παππούδων τους, και σε ορισμένες περιπτώσεις δύναται να καταλήξει σε ταύτιση με την ιστορία της οικογένειας αλλά και με τη θέση των παππούδων τους ως ήρωα ή ως κάποιο ξένο. Ωστόσο, η ταυτότητα της τρίτης γενιάς, έχει επηρεαστεί και από τον κατακερματισμένο χαρακτήρα που κουβαλάει η οικογενειακή ιστορία, λόγω της έλλειψης της κοινωνικής ανταπόκρισης και αναγνώρισης και της αποφυγής και αποσιώπησης των γεγονότων που αφορούν τα βασανιστήρια. Σε αυτήν την περίπτωση, μπορεί να συμβεί ανάληψη της κληρονομιάς από τα εγγόνια, που γίνονται κληρονόμοι της τραυματικής οικογενειακής ιστορίας, στην οποία έχουν κυρίαρχο ρόλο και εξακολουθούν να τη γράφουν (Faúndez & Goecke, 2015).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι εκτός από τη θεωρία της διαγενεαλογικής μετάδοσης του ψυχοκοινωνικού τραύματος, ο ψυχολόγος Miguel Scapusio (όπως αναφέρεται στην Espinoza Soto, 2007), ασκώντας κριτική στη διαγενεαλογική μετάδοση του τραύματος, η οποία επιρρίπτει τις ευθύνες της μετάδοσης σε ένα συγκεκριμένο άτομο, στοχοποιώντας το και καθιστώντας το ένοχο για αυτή τη διαδικασία και αγνοώντας τις αλληλεπιδράσεις σε κοινωνικό και υποκειμενικό επίπεδο, προτείνει μια νέα έννοια, αυτή της *διαγενεαλογικότητας τους τραύματος* (Transgenerationality of damage). Μέσα από αυτήν την έννοια μπορεί να καταστεί κατανοητός ο τρόπος, όπου πολλαπλές καταστάσεις τραυματισμού δύναται να

επιρεάσουν τις επόμενες γενιές, χωρίς να τοποθετούν τις ευθύνες της αναπαραγωγής στα χέρια του ενός, ενώ ακόμα εστιάζει σε μια μετάδοση «ηθικής κληρονομιάς ιδανικών» (Espinoza Soto, 2007).

2.4. ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Το παρόν υποκεφάλαιο, επέλεξα, έπειτα από μεγάλο προβληματισμό, να το εκκινήσω, διαπραγματευόμενη την έννοια του επανατραυματισμού. Πολλοί ίσως αναρωτηθούν, γιατί η έννοια του επανατραυματισμού, η οποία αφορά την αναβίωση τραυματικών συνθηκών (συναίσθημα σύγχυσης, θυμού, αποτυχίας) σε ατομικό επίπεδο, παρατίθεται στο κοινωνικό. Πιστεύω, όμως, ότι η απάντηση έγκειται ακριβώς στη μεταξύ τους σχέση. Η διαδικασία του επανατραυματισμού, στην περίπτωση της Χιλής, σχετίζεται τουλάχιστον άμεσα με διαδικασίες κοινωνικοπολιτικές, ηθικές και νομικές όσον αφορά τα θέματα της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η χιλιανή κοινωνία μετά την απελευθέρωση της από το χουντικό καθεστώς χαρακτηρίστηκε από ελλιπείς διαδικασίες της κοινωνικοπολιτικής σφαίρας, που σχετίζονταν με την απόδοση δικαιοσύνης και αλήθειας, αλλά και την προστασία των δραστών μέσα από νόμους (Rauchfuss & Schmolze, 2008). Οι παραπάνω καταστάσεις συγκεντρώνονται κάτω από τον όρο ατιμωρησία, ο οποίος αναφέρεται ως ο κυριότερος μηχανισμός επανατραυματισμού σε χώρες που έχουν υποφέρει από δικτατορικά καθεστώτα (Espinoza Soto, 2007· Rauchfuss & Schmolze, 2008). Ο επανατραυματισμός, επομένως, στην περίπτωση των χιλιανών θυμάτων της δικτατορίας, αποτελεί μια διαδικασία επανενεργοποίησης του τραύματος, η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με τα κοινωνικά πλαίσια (Espinoza Soto, 2007). Ακριβώς για αυτό το λόγο, θεωρώ ότι, η διαδικασία του επανατραυματισμού, πρέπει να εξετάζεται στο κοινωνικό επίπεδο.

Προκειμένου, λοιπόν, να πραγματοποιηθεί η ανάλυση του επανατραυματισμού των χιλιανών πολιτών μέσω των ελλιπών διαδικασιών δικαιοσύνης, ίσως χρειάζεται μια διάκριση μεταξύ των ατόμων που βίωσαν άμεσα την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τις συνέπειες αυτών, και των ατόμων που έζησαν εξαφανίσεις οικογενειακών μελών. Αρχικά, τα άτομα που βίωσαν σοβαρές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πολλές φορές, αντιμετωπίζουν δυσκολίες έκφρασης των σχετικών με αυτά καταστάσεων ακόμα και στο οικογενειακό ή φιλικό επίπεδο, δημιουργώντας ένα συνωμοτικό κλίμα σιωπής, το οποίο ενισχύεται ιδιαίτερος μέσα στο απολυταρχικό πλαίσιο λόγω της προκαλούμενης κοινωνικής πόλωσης. Έτσι λοιπόν, η έλλειψη ασφαλούς και δεκτικού περιβάλλοντος για την έκφραση, κατανόηση και αναγνώριση των ιστοριών αυτών των ανθρώπων αυξάνει την ανάγκη για κοινωνική αναγνώριση των απάνθρωπων γεγονότων που κατέστησαν μελανά τα

προηγούμενα χρόνια. Μια ανάγκη, όμως, που καταπατήθηκε από την ατιμωρησία. Η αδυναμία παροχής χώρου σε μια δημόσια συζήτηση που θα αφορούσε τα εγκλήματα του κράτους τρομοκρατίας, αλλά και στην απόδοση δικαιοσύνης καταλήγει στην άρνηση της κοινωνικής αναγνώρισης των επιζώντων, ενώ παράλληλα διαιωνίζει το κλίμα της αποσιώπησης των γεγονότων και ενισχύει τον κοινωνικό στιγματισμό και αποκλεισμό των επιζώντων. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες ατιμωρησίας, παρουσιάζεται ως συχνό φαινόμενο η αυξημένη ψυχική ευπάθεια των επιζώντων, καθώς τα τραυματικά γεγονότα δύναται να ενεργοποιηθούν οποιαδήποτε στιγμή σε καθημερινή βάση ή ακόμα και μετά την πάροδο χρόνων. Ένα παράδειγμα που θα βοηθούσε στην κατανόηση αυτού, θα μπορούσε να αποτελέσει η καταστολή των σημερινών διαδηλώσεων, με τη λειτουργία της ως ερέθισμα πρόκλησης των ήδη υπάρχουσων τραυματικών αναμνήσεων (Rauchfuss & Schmolze, 2008).

Από την άλλη, τα άτομα που έχασαν συγγενικά πρόσωπα λόγω ξαφνικής εξαφάνισης, ως μια ιδιαίτερη κατηγορία επιζώντων, επηρεάζονται επίσης από την κατάσταση της ατιμωρησίας. Όπως περιγράφηκε και παραπάνω, τα μέλη των οικογενειών βίωναν μια κατάσταση γνώσης και αγνοσίας για τη μοίρα του συγγενικού τους προσώπου, η οποία όσο δεν διευθετείται μέσα από τις δομές δικαιοσύνης, εξακολουθεί να διαιωνίζει το τραύμα των ανθρώπων αυτών. Η αλήθεια για αυτές περιπτώσεις των αγνοούμενων προσώπων, αποτελεί κλειδί για την ανάρρωση από το τραύμα. Έτσι, από τη στιγμή που το ίδιο το κράτος αδυνατεί να αποδώσει δικαιοσύνη και αλήθεια, συναντάται συχνά το φαινόμενο οικογενειών με αγνοούμενα μέλη να συμμετέχουν σε εκταφές, προκειμένου να ερευνήσουν οι ίδιοι την αλήθεια. Όμως, όταν η αποτυχία της έρευνας από τα μέλη της οικογένειας, παρά τα κοινωνικά κωλύματα (όπως η μη πρόσβαση σε πληροφορίες, η παραπληροφόρηση, οι λάθος ταυτοποιήσεις λειψάνων), συχνά αποδίδεται στον ίδιο τον εαυτό, γεγονός που βαθιάει την τραυματική διαδικασία, ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί ως κίνδυνος επανατραυματισμού (Rauchfuss & Schmolze, 2008).

Ωστόσο, η έλλειψη απόδοσης δικαιοσύνης σε συνδυασμό με την ατιμωρησία των εγκληματιών των προηγούμενων χρόνων επηρεάζουν με έναν ακόμα επιπλέον τρόπο τους τραυματισμένους επιζώντες από τη δικτατορία. Το γεγονός ότι τα πρόσωπα παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξακολουθούν να κινούνται ελεύθερα εντός της κοινωνίας, ή ακόμα να κατέχουν υψηλές θέσεις σε πολιτικούς και οικονομικούς τομείς, γεννάει μια ψυχολογική απειλή για το μέλλον των επιζώντων (Espinoza Soto, 2007· Rauchfuss & Schmolze, 2008). Η έλλειψη της δικαιοσύνης και η ατιμωρησία που επικρατούσε στο πινεσοτικό καθεστώς μεταφέρθηκε, στη συνέχεια, στο αποκατεστημένο πλέον πολίτευμα της

δημοκρατίας, αφήνοντας στους επιζώντες μια αίσθηση συνεχούς απώλειας εμπιστοσύνης όσον αφορά τη δικαιοσύνη, αλλά και την απειλή της συνεχούς υποβάθμισης και ταπείνωσης τους (Rauchfuss & Schmolze, 2008). Δημιουργείται η εντύπωση ότι δεν ανήκουν στους πολίτες της κοινωνίας που αξίζουν να αντιμετωπίζονται με αξιοπρέπεια και σεβασμό σε σχέση με τα δικαιώματά τους ως άνθρωπινες οντότητες (Espinoza Soto, 2007).

Οι ελλείψεις στην κοινωνικοπολιτική σφαίρα αποτελεί αναμφισβήτητα ένα εξαιρετικής σημασίας θέμα τόσο για τους μεμονωμένους επιζώντες, όσο και για το σύνολο της χιλιανής κοινωνίας, καθώς δεν επιτρέπει στους επιζώντες την πρόσβαση στην αλήθεια των ιστορικών γεγονότων που βίωσαν, αλλά παράλληλα εμποδίζει τη μετατροπή τους σε κοινωνικά υποκείμενα μέσα από την κατασκευή της συλλογικής μνήμης που αφορά τις πράξεις του κράτους τρομοκρατίας (Espinoza Soto, 2007· Rauchfuss & Schmolze, 2008). Η μνήμη και οι αναμνήσεις είναι κλειδιά άμεσης σύνδεσης με το πολιτισμικό τραύμα της Χιλής. Προκειμένου να κατανοηθεί εις βάθος αυτό, αξίζει να σταθούμε στις θεωρίες του Stern και του Lazzara (όπως αναφέρονται στην Tange, 2013), σχετικά με την οργάνωση των αναμνήσεων για την καθεστωτική περίοδο και στη συνέχεια να επικεντρωθούμε στο ρόλο τους στο πολιτισμικό τραύμα.

Η θεωρία του Stern (όπως αναφέρεται στην Tange, 2013) παρομοιάζει το χουντικό παρελθόν με ένα *συλλογικά δομημένο κουτί αναμνήσεων*, το οποίο αποτελείται από αντιτιθέμενες και συγκρουσιακές αναμνήσεις, που προκύπτουν μέσα από την κοινοτική προσπάθεια των Χιλιανών για νοσηματοδότηση, κατανόηση, νομιμοποίηση της δικτατορικής εμπειρίας της. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, προκύπτει, λοιπόν, ένα *αδιέξοδο μνήμης*, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια διχασμένη κατάσταση, όπου έχει στο εσωτερικό της μια πλειοψηφία που γνώριζε τα μέτρα τρομοκρατίας (βασανιστήρια, εξαφανίσεις) και καταστολής και τη σημασία τους, αλλά και μια άλλη νόρμα που αντιμετώπιζε με φιλικές διαθέσεις και υποστήριζε έντονα το στρατιωτικό καθεστώς. Η πρώτη κατηγορία φαίνεται ότι, συμπεριλαμβάνει μέλη, τα οποία δόμησαν αναμνήσεις μέσα από αφηγήσεις που σχετίζονται με ένα αγωνιστικό πνεύμα απέναντι στην καταστολή της δικτατορίας, ενώ από την άλλη, η δεύτερη μερίδα της χιλιανής κοινωνίας, συμπεριλάμβανε, εκτός από διάφορα μέλη της «άνωτης τάξης», τα οποία κινούνταν από τα οικονομικά συμφέροντα που απολάμβαναν από το συγκεκριμένο καθεστώς, και μέλη της κοινωνίας, στα οποία δομήθηκε η χούντα ως μια *ανάμνηση σωτηρίας*, μέσα από τις πιέσεις των κρυφών υπηρεσιών αλλά και τις αφηγήσεις των ελεγχόμενων μέσων ενημέρωσης, αλλά και κρατικών δομών (Tange, 2013).

Η θεωρία του *κουτιού των αναμνήσεων*, αν και συμβάλλει στην οργάνωση της μνήμης που αφορά το απολυταρχικό παρελθόν της Χιλής, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προβαίνει σε μια κατηγοριοποίηση των μελών της κοινωνίας σε αυτούς που ήταν υπέρ και σε όσους ήταν κατά του Πινοσέτ (Tange, 2013). Σύμφωνα με τον Lazzara (όπως αναφέρεται στην Tange, 2013), αυτή η κατηγοριοποίηση δεν επαρκεί για την μελέτη της μνήμης, καθώς υπήρχαν και εξακολουθούν να υπάρχουν περισσότερα των δύο κοινωνικών στρωμάτων και των πολιτικών - ιδεολογικών απόψεων. Ακριβώς για αυτό το λόγο, προτείνει την έννοια των *πρισματών της μνήμης*, η οποία αντιλαμβάνεται τις αναμνήσεις διαφορετικών ανθρώπων ως μια προσπάθεια σύνθεσης της τραυματικής μνήμης του παρελθόντος της Χιλής. Βασίζόμενος σε αυτό, τονίζει – όπως και ο Stern - την ανάγκη της κοινωνίας να μην λησμονήσει το τραυματικό παρελθόν της (Tange, 2013). Αυτή η ανάγκη αναδεικνύει τη σημασία της συλλογικής μνήμης, η οποία στοχεύει στη διατήρηση των γεγονότων αυτής της ιστορικής περιόδου στη «κοινή» μνήμη, ώστε να μπορέσει να αποκτήσει έναν χαρακτήρα αποτρεπτικού μηχανισμού παρόμοιων καταστάσεων στο μέλλον (Espinoza Soto, 2007· Rauchfuss & Schmolze, 2008).

Η αποτροπή παρόμοιων καταστάσεων αποκτά μεγαλύτερο νόημα όταν πια αφορά μια εύαλωτη στον τραυματισμό κοινωνία, γεγονός που εντοπίζεται στα κριτήρια του Smelser (όπως αναφέρεται στην Tange, 2013). Ο Smelser διατύπωσε βάση ψυχολογικής θεωρίας κάποια κριτήρια πολιτισμικού τραύματος, τα οποία φαίνεται να πληροί η κοινωνία της Χιλής. Έτσι λοιπόν, για αρχή, πρέπει να εξεταστούν τα κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια της κοινωνίας στην ιστορική περίοδο του Πινοσέτ και του καθεστώτος του, όπου γίνεται αντιληπτή ως πολιτισμικά τραυματική καθώς προέκυψαν συνθήκες κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αστάθειας (εσωτερικές συγκρούσεις, μειωμένοι οικονομικοί πόροι, ασταθής κοινωνική αλληλεγγύη). Οι συνθήκες αυτές φαίνεται να ευθύνονται για την ευαλωτότητα της κοινωνίας στον τραυματισμό. Λόγω της ευπάθειας αυτής, η Χιλή δύναται να υποστεί τραύμα από ιστορικά γεγονότα, τα οποία για μη πληγείσες κοινωνίες ίσως δεν αποτελούν κίνδυνο. Ακόμα, η Χιλή φαίνεται να πληροί και το δεύτερο κριτήριο του πολιτισμικού τραύματος, το οποίο σχετίζεται με τη μνήμη. Προκειμένου το ιστορικό γεγονός του απολυταρχικού καθεστώτος να θεωρηθεί πολιτισμικό τραύμα πρέπει να έχει δομηθεί μια μνήμη, η οποία αφορά την κοινωνία αντιπροσωπεύει μια σκληρά ταπεινωτική, προβληματική και απειλητική κατάσταση για αυτήν, αλλά και τις συνέπειες της, οι οποίες συχνά μπορούν να εκδηλώνονται μέσα από συναισθήματα απέχθειας, ντροπής ή ενοχής. Τέλος, ένα χαρακτηριστικό των πολιτισμικά τραυματισμένων κοινωνιών είναι η έλλειψη συναίνεσης, που όπως έχει φανεί και παραπάνω

αποτελεί μέρος της χιλιανής κοινωνίας, η οποία ακόμα προσπαθεί να καταλήξει σε μια κοινή συμφωνία για τα γεγονότα του καθεστώτος του Πινοσέτ (Tange, 2013).

Ολοκληρώνοντας, οι ψυχολογικές επιπτώσεις και ο τραυματισμός των μελών αλλά και της κοινωνίας της Χιλής από το δικτατορικό καθεστώς είναι αναμφισβήτητης σημασίας τόσο για την ίδια την πληγείσα κοινωνία, όσο και για το χώρο της ψυχικής υγείας. Η περίπτωση της Χιλής, εκτός του τραύματος, φέρνει ακόμα στην επιφάνεια τη σχέση της ψυχολογίας με την κοινωνία, που συχνά τυγχάνει να αγνοείται. Η ανάδειξη της κοινωνικοπολιτικής πτυχής της ψυχικής υγείας φαίνεται να αποτελεί κομβικό σημείο τόσο για την κατανόηση του ίδιου του τραύματος όσο και την επίλυση του.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο κάθε άλλο «πολιτισμένος» 20^{ος} αιώνας κρύβει στο εσωτερικό του μια ιστορία που χαρακτηρίζεται σε πολλές περιπτώσεις από σκληρές μορφές πολιτικής βίας. Οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία, το Ολοκαύτωμα των Εβραίων και τα χιλιανά βασανιστήρια, αποτελούν μόνο δύο από τις θλιβερές καταστάσεις όπου η πολιτική βία εκδηλώθηκε οργανωμένα από τις δομές εξουσίας στοχεύοντας σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Ο απολυταρχικός και ωμός χαρακτήρας της πολιτικής βίας των δύο περιπτώσεων φαίνεται ότι συνδέεται ρητά με επιπτώσεις στην ψυχική υγεία, καθώς τα ίδια τα γεγονότα γίνονται αντιληπτά ως τραυματικά και αποτελούν το πεδίο γέννησης του τραυματισμού των πληγμένων.

Όπως έγινε ήδη αντιληπτό, τέτοια φαινόμενα μαζικής πολιτικής βίας φαίνεται ότι κατέχουν τέτοια ισχύ, η οποία είναι ικανή να προκαλέσει, αρχικά, τραυματισμό στον ατομικό ψυχισμό. Το τραύμα στο ατομικό επίπεδο είναι εμφανώς επηρεασμένο από την επικράτηση του βιοϊατρικού μοντέλου στην Ψ-κοινότητα, το οποίο έχει καταστήσει αρκετά διαδομένη την έννοια της Μετατραυματικής Αγχώδους Διαταραχής, που αποτελεί εργαλείο κλινικής διάγνωσης των ειδικών. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο αξίζει να σταθούμε και να αναλογιστούμε της εννοιολογικές και πρακτικές ελλείψεις της. Αρχικά, λοιπόν, η κατασκευή της έννοιας του βιοϊατρικού τραύματος, βασισόμενη στη λογική ότι γεγονότα διαφορετικού χαρακτήρα και περιεχομένου δύναται να οδηγήσουν στην εκδήλωση ίδιων συμπτωμάτων, καταστεί τα θύματα της πολιτικής βίας ιατροκοιμημένα αντικείμενα, αγνοώντας παντελώς το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο που κυκλώνει και συνεπώς επηρεάζει τόσο την προέλευση όσο και την εκδήλωση του ίδιου του στρεσογόνου - τραυματικού γεγονότος. Αυτή η αποπλαισίωση και η αποιστορικοποίηση, μπορούμε να πούμε ότι καταλήγει με έναν απόλυτο τρόπο να δίνει έμφαση στο *άτομο* και μόνο, υπονοώντας σχεδόν ότι ο παθολογικός αυτός τραυματισμός γεννιέται μέσα σε ένα κοινωνικό κενό. Πρόκειται για μια έννοια, η οποία μέσα από τις παραπάνω «λανθάνουσες» διαδικασίες καταλήγει να λειτουργεί βάσει μιας θεραπευτικής προσέγγισης εστιασμένης στην μεταβολή της ατομικής λειτουργίας και όχι του πλαισίου τραυματισμού. Κάτι τέτοιο, ίσως τελικά λειτουργεί ως ένας μηχανισμός προαγωγής αποπολιτικοποίησης (Bistoën, 2016· Sousa & Marshall, 2015).

Παρόλα αυτά, ακριβώς επειδή η ισχύς της πολιτικής βίας δεν περιορίζεται μόνο στο ατομικό επίπεδο, το τραύμα του βιοϊατρικού μοντέλου παρουσιάζεται ανεπαρκές για την μελέτη των υπόλοιπων επιπέδων, αυτών της οικογένειας και της κοινωνίας. Όπως είδαμε και

προηγούμενος, τόσο στην περίπτωση του Ολοκαυτώματος όσο και της Χιλής, το τραύμα των επιζώντων παρουσιάστηκε ικανό να μεταβάλλει τη δυναμική της οικογένειας τους, δημιουργώντας μια σειρά περαιτέρω συνεπειών, ενώ στη συνέχεια αναδείχθηκαν και ορισμένοι μηχανισμοί μετάδοσης του τραύματος από τη μια γενιά στην άλλη. Ωστόσο, φαίνεται ότι το περιεχόμενο της μετάδοσης στη διαγενεαλογική συνέχεια δεν παραμένει σταθερό και αμετάβλητο. Τα μαζικά αυτά φαινόμενα πολιτικής βίας απολυταρχικού χαρακτήρα, φυσικά, ήταν αδύνατον να μην επηρεάσουν την ευρύτερη εβραϊκή κοινότητα και τη χιλιανή κοινωνία, προκαλώντας έναν τραυματισμό στο συλλογικό ψυχισμό μέσα από τη δόμηση της συλλογικής μνήμης του τραυματικού γεγονότος της ωμής βίας.

Ωστόσο, η πολιτική βία δεν είναι μόνο ένα φαινόμενο του παρελθόντος και της ιστορίας. Στον 21^ο αιώνα όπου η πολιτική βία δεν έχει πλέον τον ωμό χαρακτήρα ενός παγκόσμιου πολέμου ή μιας ρητής δικτατορίας, παρατηρούνται εκδηλώσεις μέσα από *πλάγιες* μορφές πολιτικής βίας, όπως για παράδειγμα η καταπάτηση του δικαιώματος της ζωής, της ελευθερίας λόγου και της κίνησης των προσφύγων, αλλά και οι πολιτικές που καταρρακώνουν οικονομικά χώρες αφήνοντάς τες αδύναμες να διεκδικήσουν εκπαιδευτικά, υγειονομικά κ.ά. δικαιώματα. Ακριβώς σε αυτό το σημείο, λοιπόν, προκύπτει η ανάγκη του πεδίου της ψυχολογίας να εξετάσει το θέμα της προσέγγισης και της ίδιας της έννοιας του τραύματος μέσα από μια πιο κριτική ματιά, και να σημειώσει έναν αναστοχασμό αναφορικά με το αν οι ήδη υπάρχοντες όροι και έννοιες αρκούν για να μελετήσουν, να κατανοήσουν και να θεραπεύσουν τέτοια κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα, όπως το Ολοκαύτωμα και τη Χιλή. Μήπως, τελικά, πρέπει να δοθεί έμφαση – αν όχι και αποκλειστικότητα – σε μη αποπλαισιωτικές έννοιες, σε έννοιες που λαμβάνουν υπόψιν την ιστορικότητα και το περιβάλλον πλαισίωσης; Και τέλος, μήπως το θέμα αυτό, δεν αφορά μόνο την έννοια του ψυχικού τραύματος, αλλά πρόκειται για κάτι πιο βαθύ που σχετίζεται με την ίδια την επιστήμη της Ψυχολογίας; Τα παραπάνω ερωτήματα δεν στοχεύουν στην απάντησή τους στην παρούσα εργασία, ωστόσο η παράθεση τους ελπίζει να δημιουργήσει ένα χώρο σκέψης και αναστοχασμού για τα ήδη δεδομένα και σταθερά της επιστήμης, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα πεδίο ψυχικής υγείας που θα μπορεί ικανά να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές ανάγκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ababian, S. (2008). Taming the beast: trauma in Jewish religious and political life. *Journal of Jewish Communal Service*, 83(2/3), 229-237.
- Agger, I. & Jensen, S., B. (1996). *Trauma and healing under the state of terrorism*. London: Zed Books Ltd.
- Auerbach, C. F., Mirvis, S., Stern, S. & Schwartz, J. (2009, October 01). Structural dissociation and its resolution among holocaust survivors: A qualitative research study. *Journal of Trauma & Dissociation*, 10(4), 385-404. DOI: 10.1080/15299730903143691
- Bistoën, G. (2016). Trauma, Ethics and the Political beyond PTSD: The Dislocations of the Real. Δίκτυο Κριτικής Ψυχολογίας (blog). Retrieved on 28 April, 2016 from <http://criticalpsy-net.blogspot.gr/>
- Brodaty, H., Joffe, C., Luscombe, G. & Thompson, C. (2004). Vulnerability to post-traumatic stress disorder and psychological morbidity in aged holocaust survivors. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 19, 968–979. DOI: 10.1002/gps.1195.
- De Viñar, M., U. (2012). Political violence: Transgenerational inscription and trauma. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 9(2), 95-108, DOI10.1002/aps.1310.
- Díaz Cordal, M. (2005, April 3). Traumatic effects of political repression in Chile: A clinical experience. *Institute of Psychoanalysis*. 86, 1317–28.
- Espinoza Soto, A. (2007). *The body as a site of resistance and enactment of collective memories and trauma: an exploratory study in Chile*. (Doctor of Philosophy). The University of British Columbia, Canada, US.
- Cohen, E., Dekel, R., Solomon, Z. & Lavie, T. (2008). Posttraumatic stress symptoms and fear of intimacy among treated and non-treated survivors who were children during the Holocaust. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*, 38, 611-617. DOI 10.1007/s00127-003-0681-9
- Faúndez, X. & Goecke, X. (Summer, 2015). Psychosocial trauma transmission and appropriation in grandchildren of former political prisoners of the civic – military dictatorship in Chile (1973-1990). *Journal of Social Science Education*, 14(2), 26-39, DOI 10.2390/jsse-v14-i2-1446
- Flanzbaum, H. (2012, Spring). The Trace of Trauma: Third-Generation Holocaust Survivors. *Phi Kappa Phi Forum*, 92(1), 13-15. Retrieved on April 20, 2016 from

<https://www.questia.com/magazine/1G1-298057492/the-trace-of-trauma-third-generation-holocaust-survivors>

Hamber, B. (2004). The impact of trauma: A psychosocial approach. Paper presented as Keynote address to the “A Shared Practice - Victims Work in Action Conference”. Radisson Roe Park Hotel, Limavady, Northern Ireland, 7-8 April. Retrieved on 28 May, 2016 from <http://www.brandonhamber.com/publications/pap-trauma1.htm>

Instituto Cubano del Arte y Industria Cinematograficos (ICAIC), Marker, C. & Guzmán, P. (1975). *Documentary movie* (The battle of Chile: Part I). Chile (Latin America), Icarus Films Inc, New York, (US).

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ). (2009). *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ευρώπης – σύντομο ιστορικό*. Retrieved on 20 May, 2016 from

http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=369%3A2009-06-05-10-49-42&catid=99%3A2009-06-04-07-06-01&Itemid=76

Κόκκινος, Γ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – θύτες και θύματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Kahane-Nissenbaum, M. C. (2011, June 23). Exploring intergenerational transmission of trauma in third generation Holocaust (Doctorate in Social Work (DSW) Dissertations). University of Pennsylvania, Pennsylvania, USA.

Kahana, E., Kahana, B., Lee, J. E., Bhatta, T. & Wolf, G. K. (2015). Trauma and the life course in a cross national perspective: Focus on Holocaust survivors living in Hungary. *Traumatology*, 21(4), 311-321. DOI: 10.1037/trm0000051

Kansteiner, W. (2004). Testing the limits of trauma: the long-term psychological effects of the Holocaust on individuals and collectives. *History of the Human Sciences*, 17(2/3), 97-123. DOI: 10.1177/0952695104047299

Kellermann, N. P. F. (2001). The long-term psychological effects and treatment of Holocaust trauma. *Journal of Loss and Trauma*, 6, 197-218.

Kellermann, N. P. F. (n.d.). Transmission of Holocaust Trauma. AMCHA – National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation, Jerusalem, ISRAEL. Retrieved on April 20, 2016 from <https://yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>

Koszewska, J. (n.d.). Holocaust. Trauma, its transmission and connection with identity. 1-15. Retrieved on April 20, 2016 from

https://www.academia.edu/343766/Holocaust._Trauma_its_transmission_and_connection_with_identity

- Kuch., K. & Cox, B. J. (1992, March). Symptoms of PTSD in 124 Survivors of the Holocaust. *The American Journal of Psychiatry*, 149(3), 337-340.
- Lazar, A. & Hirsch, T. L. (2012). Representing the Group's Cultural Trauma Online. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(2), 99-102. DOI: 10.1089/cyber.2011.0292
- Levine, J. (2001, October). Working with victims of persecution: Lessons from Holocaust survivors. *National Association of Social Workers, Inc.* 46(4), 350-360.
- Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational transmission of trauma across three generations, a preliminary study. *Qualitative Social Work*, 6(1), 75–94. DOI:10.1177/1473325007074167
- Madariaga, C. (2002). *Psychosocial trauma, post traumatic stress disorder and tortre*. Cintras, 1-15.
- Mazor, A. & Tal, I. (1996, March). Intergenerational transmission: The individuation process and the capacity for intimacy of adult children of Holocaust survivors. *Contemporary Family Therapy*, 18(1), 95-113. DOI: 10.1007/BF02196853
- Mitchell, L. (2013, June 14). Holocaust – 9 – Cultural trauma and collective identity. Retrieved on April 27, 2016, from <https://prezi.com/mnj5byw-ermi/holocaust-9-cultural-trauma-and-collective-identity/>
- 'mystification'. 2016. In Merriam-Webster.com. Retrieved on May 16, 2016 from <http://www.merriam-webster.com/dictionary/mystification>
- Parker, A. (2004). Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος (Γ. Κονδύλης, Μτφρ.). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επιλογή/ Θύραθεν.
- Peskin, H. & Auehahn, N. C. (2000). Holocaust transmission: perverse or life affirming?. *Journal of Personal and Interersonal Loss*, 5, 283-309.
- Prot, K. (2010). Late effects of trauma: PTSD in Holocaust survivors. *Journal of Loss and Trauma*, 15, 28–42. DOI: 10.1080/15325020902925506
- Rauchfuss, K. & Schmolze, B. (2008). Justice heals: The impact of impunity and the fight against it on the recovery of severe human rights violations' survivors. (published in: *Torture – Journal on Rehabilitation of Torture Victims and Prevention of Torture*). Retrieved on 10 May, 2016, from <http://www.gerechtigkeitheltd.de/texte/impact-of-impunity.html>
- Rees, L. (2006). *Άουσβιτς, οι ναζί και η «τελική λύση»* (Κ. Κρίτσης, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Renate Sasche, Atacama Productions & Guzmán, P. (2010). *Documentary movie* (Nostalgia for the light). Chile (Latin America), Icarus Films Inc, New York, (US).

- Reyes, G., Elhai, J. D., & Ford, J. D. (2008). *The encyclopedia of psychological trauma*. Hoboken, N.J: Wiley.
- Roizblatt, A., Biederman, N. & Brown, J. (2014). Extreme traumatization in Chile: the experience and treatment of families. *Journal of Family Therapy* **36**(1), 24–38, Doi: 10.1111/j.1467-6427.2011.00555.x
- Σαμουηλίδης, Χ. (2003). *Στα ναζιστικά στρατόπεδα Η ομηρία του Νο 11416 KR GEF*. Αθήνα: Εκδόσεις «Ιωλκός»
- Schneider, G. (January, 1975). Survival and guilt feelings of Jewish concentration camp victims. *Jewish Social Studies*. Indiana University Press, 37:1, 74-83.
- Shannon, P. J., Wieling, E., McCleary, J. S. & Becher, E. (2014). Exploring the mental health effects of political trauma with newly arrived refugees. *Qualitative Health Research*. 25(4) 443–457. DOI: 10.1177/1049732314549475.
- Solomon, Z., Kotler, M. & Mikulincer, M. (1988, July). Combat-related posttraumatic stress disorder among 2nd-generation Holocaust survivors. Preliminary findings. *American Journal of Psychiatry*, 145(7), 865-868.
- Sousa, C. & Marshall, D. J. (2015). Political violence and mental health: Effects of neoliberalism and the role of international social work practice. *International Social Work*, 1-13. DOI: 10.1177/0020872815574128
- United States Holocaust Memorial Museum. (n.d.). *Τι είναι η γενοκτονία;*. Retrieved on 24 May, 2016 from <https://www.ushmm.org/wlc/el/article.php?ModuleId=10007043>
- Van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J. & Sagi-Schwartz, A. (2003, October). Are children of Holocaust survivors less well-adapted? A meta-analytic investigation of secondary traumatization. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 459–469.
- Weaver, J. & Colleran, J. (2011, Mar 16). Whose memory? Whose justice?: Personal and political trauma in Ariel Dorfman's death and the Maiden. *Performance Research*, 16(1), 31-42, DOI: 10.1080/13528165.2011.561672
- Wiseman, H., Metz, E. & Barber, J. P. (2006). Anger, guilt, and intergenerational communication of trauma in the interpersonal narratives of second generation Holocaust survivors. *American Journal of Orthopsychiatry*, 76(2), 17. DOI: 10.1037/0002-9432.76.2.176
- Yehuda, R., Steiner, A., Kahana, B., Binder-Brynes, K., Southwick, S. M., Zelman, S. & Giller, E. L. (1997). Alexithymia in Holocaust survivors with and without PTSD. *Journal of Traumatic Stress*, 10(1), 93-100.

Zapata-Sepúlveda, P. (2014). At the end of the tunnel, we must see the light: Moving from a dark place in the past (trauma and loss) to a bright, shiny and hopeful time (memory and redress). *Qualitative Inquiry*, 20(5), 560-572, DOI: 10.1177/1077800413505549

Tange, A. (2013). *Literary and visual representations of traumatic memory of the Pinochet dictatorship in Chile*. (Master's Thesis). Loyola University Chicago, Chicago, US.

Zapata-Sepúlveda, P., López-Sánchez, F. & Sánchez-Gómez, M., C. (2012). Content analysis research method with Nvivo-6 software in a PhD thesis: an approach to the long-term psychological effects on Chilean ex-prisoners survivors of experiences of torture and imprisonment. *Qual Quant*, 46:379–390, DOI 10.1007/s11135-011-9551-9